

CLASS - 8

Nagaland Heritage Studies

SÜMI

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Nagaland Heritage Studies

CLASS - 8

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and **STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

Grateful acknowledgement is given for permission to use photographs from 'Nagaland 1963-2013 fifty years on' by DIPR; photographs from AWO, ABCC, Steve Odyuo, as well as contribution of poems by Naga poets.

Nagaland Heritage Studies - CLASS-8

Copyright © SCERT & SCNL, DSE 2018

Third Edition: 2023

Illustrations: Thejaseko Rhitso

Design & Layout: artworksTM NAGALAND

FOREWORD

The Nagaland Heritage Studies (NHS) is a series of 18 officially recognized Nagaland languages from classes 1 up to 8. These books aim to teach the Nagaland Languages using local culture and heritage as its content base and also promote cultural richness of every tribe and community. The introduction of the Nagaland Heritage Studies in the State's schools from 2018 was in consonance with the guidelines of the National Curriculum Framework (NCF) 2005. The Nagaland Heritage Studies textbooks revised edition covers the learning needs of the students which have added meaningful illustrations. The NHS textbooks are evolving to better language learning of Mother Tongue which is the core basis of one's identity, history and culture.

The State Council of Educational Research and Training & SCNL would like to express gratitude to Professor D. Koulie for his contributions.

We would also like to acknowledge the Department of Arts and Culture, DIPR, all Literature Boards, Tribal Hohos, and the individuals concerned for their contributions towards the development of Nagaland Heritage Studies Textbooks.

The Council & SCNL also wishes to extend its gratitude to Smt. Kevileno Angami, Commissioner & Secretary, Government of Nagaland, SCERT and School Education for sharing valuable suggestions towards improving/updating of Nagaland Heritage Studies textbooks.

Lastly, appreciation goes to SCERT and SCNL team members who have worked hard in completing the NHS textbooks revision on time.

Dated: Kohima the 7th of November 2022.

THAVASEELAN K
Principal Director (IAS)
School Education, Nagaland, Kohima

N.CHUMCHANBENI KIKON
Director,
SCERT, Nagaland, Kohima

SHOTÜGHÜTSA

Shiaye kütsüu atsaqo vikithe eno thuwulu peni keu no India yepekau kimiji ke. Nagaland State ye aghulo, ikemu shiaye eno atsa ye kutomo ani.

Ike, akiphiki lo atsa kiphi pepe ape keu ye atsa likhi ithive peni keu ku mono atsa kighithi mütsa panou mheshoghi ithi küqha peni ye ke. Ikemu Nagaland yepeka no wove keu mipeqo lo hitoi keu do kivi tsü müla no ighive. Eno akiphi kakuqo ye akichiu no tsüsümiw nakulu thime eno pebide keu kiphiqo likhi ke.

Ishi dolo no Nagaland yepeka qho lo kighithi laka no Nagamiu xügho lau no NAGALAND MHEGHI KIPHI (NAGALAND HERITAGE STUDIES) ipi no itimiyo pelo phipeni ye yephe akeu ghenguno akishe kije tsü ani.

Hi vexükiphe hipau ye qeti hukuthu likhi aphi. Eno ite dolo kaku hipaqo pe 2018 nguno hulau itimiyo pelo phipeni ye kughu akeu hu thoghiu ye hi nguno akiviu shi müla woni a kepi pülü ani.

Itimiyo igho no akumuto shi hakite akeu ye kaku hipaqo lono kiu shika-qopheni keno azükini shi pükapütsa phino pütütaw aza tsa eno mheshoqo ithi moayesae. Hi ithi lo; pütüta tsa eno pekishe ighi keu mhesho pühave a ye pütütau lhomichi (Identity) ghi pühhave nani.

(Dr. H.S. ROTOKHA)

Akiyeu

Sumi Literature Board

SÜPÜAKEQO

1. Kükümügha	1
2. Nagamiu Aqoaho	3
3. Kohima Ghüshi	9
4. Athiküzümiqo-Aghungu, Angushuu eno Timi	16
5. Nagami Naghütoqo (Hills) lo Akümüla Shi Keu	20
6. Ninguu Libekiniqo	25
7. Alhoaye'u Ghola	30
8. Akükau'wu Alebo	33
9. Agigihu Loküghüxa eno Ajekipi	37
10. A.Z. Phizo Kümülaqo	42

Kükümügha

SHIKAKULU PEKIPHEQO:

1. Leshele achipi lono philuve nani.
2. Leshele ghili ye shikükau eno aküsamiqo sasü küpütsalu nani.
3. Leshele kiqu vethaluve nani.
4. Atsathi eno atsajo akithi phi eno yelu nani.
5. Leshele lo akeu kiqu lono inju keu achipi lono khochilelu nani.

O kükü kupuju ghenguno l no
 Akighini shi ani ti ye ishi eno tsala pekighi
 Kümütsülöküau Mipeu, o lolo kümüsü pelo
 Ighe no akughupu shi,alo ke lau no:
 Alhokhuthu o phivi lo,o kūsau toi
 Kunguu no pishi piqi o jukuto ani;
 O thiu ngo ani,o shi kumutoni ke;
 O lolo, amulo lono o kimiye;
 O qho lo ani, o xaqheni ke;
 O züu ani,o laghi kiche piyeni ke;
 Alhokuthu lo ni kimiye che keu Mipeu no,
 Tsala kipe lo o gholo ache peni.

Kiche kütsü: Leshele hipau ye ningu shikumüto, eno aqha kümütsü lo Alhou ye ni gholo akeu ithi, pa ye ni kūsau kuchou jukukutsüu, xakiqheu eno ni hiju che keu ke pi ningu kümügha tsü ani.

ATSATHIQO

1. Kümütsüloküau (Omnipresent) : Khile khile mu alhokuthu ni gholo acheni.
 2. Kümütsaqhai (Whilst) : Ado ahiphi lono.
 3. Pishi piqi (looking down) : Kunguu no aqhou ju piqi keu.
-

QOKIPHEQO

A. Qokiphe kiphi:

Kivetsüghü kümütsü no leshele phisüni,ti ye müghachoi,achipi lono pipuku,pipiphi,pipiqi, chongo eno chongo mono phi keu shini.Shikükau no jukuto kughoi shi no achipi lo no phisülu ani kemo keno jukuto tsüni.

B. Iniju akeqo khochile lo:

1. Leshele kiyeu ye kiu ghengu no akighini shi kea?
2. Kuu shi ye leshele kiyeu ye ningu pelo Kümütsüloküau Mipeu kümsülu ani pe kea?
3. Atsathi khipaqo lono Alhou ye aqha kümütsü lo ni gholo akeu ithi ani pe kea?
4. Leshele kiyeu no atsajo ashekhau küma ye kiu kiqi kea?
'Alhokuthu lo ni kimiye che keu Mipeu no,tsala kipe lo o gholo sache peni.'

C. Atsathi hipaqo pe atsajo mülalo:

1. O phivi lo
2. O thikhau
3. O qho lo
4. O züuu
5. O gholo apeni

D. Atüna gholo ngoni. Kivetsüghu kiu kükümügha lunishi ani keno tipau ghili kúpütsa kile lo.

E. Atsajo 12-15 shi no leshele kighiqi shiju lo,ti ye "I kükü kupuju lo akiviu kükümügha".

Nagamiu Aqoaho

SHIKAKULU PEKIPHEQO:

1. Akiphi lo akeu achipi lono philu nani.
2. Akiphi lo atsajo akeqo phiju no sūtsa jeliqo ithilu nani.
3. Akiphiqo lo ake ghili shikūkau eno kiphimiyo sasū kūptsa kilelu nani.
4. Nagamiyo shiaye kishi ache eno puthekuwo shi ighi keno ithi kūphalu nani.
5. Nagami shiaye qo ye pūtūta shiaye kiqi lono khipaqha lo ache keno, eno kishi pu akikije shive keno ithilu nani.
6. Nagamiyo no aqoaho kūxū kukhuaye ghola, eno apuasū no pimhe ighi keu ghili ithive nani.
7. Nagami lhoaye ghiliqo ithi kūphani shi keu kūkūmsū ighi nani.
8. Atsathi eno atsathi kiqiqo ithi kūphalu nani.
9. Akiye qo jeli achipi lono ye kithilu nani.
10. Ayeghiqha lo kukhuaye eno alhoaye kūtūta qo pe ningu no pimhe che keu lo kimighilu nani.

Nagami ye Kipelau Ahuu (North Eastern) India, eno Kulolau-Ahuu (North Western) Myanmar dolo ani, eno Nagami ye amulo kumutomi. “Naga” ipi keu kiqi ye “Naka” ti ye, timi akini jiphe kemiyo, ipi Myanmarmi tsau no pi cheni momu “Noga” tipau kiqi ye Assammi tsau no ato naghuto timi.

HUKUTHU ENO PUTHEKUWO:

Nagami ye Kipelau-Apeu (South Eastern) Asia lono ighi kepi pulu cheni. Kughengu Nagami eno Asia Apeu (South-Asia) lo akemi, Ifugaos eno Igorots-Philippines lono, Dayaks eno Kayans-Borneo lono eno Battaks-

Sumatra lono ighi kemiyo sasū kimihi keu ghola ajeli kutomo lono ithulu ani. Aghola kimihi keuaju akoghe, akukhuaye, eno aqha lo xū akeu ghola kūtumu lono kimihi keu ithulu ani. Nagamiyo no azūghi lono ithulu che keu nhemgha pepimhe cheghe keu lono, xūghili lo Nagami ye khaghi apuasū ye azūghi phivi lo xūpū aa aghi nani ipi pūlu cheni.

Nagami no puthe sūsu itehi ngo akeu ye Asia-Apeu (South-Asia) lono puthe kuwula kūtūta lono ato naghuto eno aghokiyo katha sūsū ighi puani. Xūghilimiyo no pi keu ye Nagami shiaye no puthekuwo shi kelo shiaye

jeli kutomu akeu pi tsü. Puthe ighi kelo no pa nongu gholo kukhuaye eno alhoaye jeli kümütsü pe ighi. Asheshino akikili khami ighive, ti ye azümülhü kikili gho lono. Itehi Nagaland shi akeu ye khaghi ghuloki lo timiqo no puthe ighi miphi lo ye timi küghüna pü aa ghi mo ipi eno ti ghenguno atsapi, alhoaye kimihi aghi namu kititi no kiyequ shi ithulu cheni.

NAGAMI SHIAYEQO KIKIJE:

Ashekha lo ye Nagami shiaye aa kutomo Kipelau-Ahuu (North East) qha lo ngo luve. Ado kuwo mütsa lono pa nongu ye Britishmiqo sasü ayeghi ghenguno aküküpüna shive. Aghükishi kutomo shi, ikemu Britishmiqo no aghüshimi kutomo kehu to mülave eno pano qho lo ngove, eno aghüshi kelo no Nagamiqo ye amulo kumuto kepi pa nonguno ithive.

Ayekipe mülalei shini ke ghenguno Britishmi eno India yepeka no Nagamiqo no xüsü ngo akue aa qo kijetha khave tsü, ishi keu lono Nagami khami no India yepeka qho lo ngove eno hami no Myanmar qho lo ngo kha vea. India lo, Nagami shiaye ye Manipur, Assam, Nagaland eno Arunachal Pradesh lo ani. Nagami shiaye jeliqo ye: Sümi, Angami, Ao, Lotha, Sangtam, Konyak, Chakhesang, Yimchunger, Zeliang, Phom, Khamniungam, Chang, Mao,

Rengma, Pochury, Maram, Wancho, Tangkhul, Nocte, Heimi, Anal, Chiru, Para, Rongmei, Thangal qo.

Ti ghenguno ningu no ithi moayesa keu ye Nagami ye Nagaland lo likhi kumo no Assam, Manipur lo ghi xü akhani. Ti likhi kumo no Arunachal Pradesh eno Myanmarqo lo ghi xü akhani.

MHESHOMHEGHI NHEMÜGHA:

Nagami ye mheshomeghi ajeli kutomo jukivi shi acheni, ashiaye kümütsü no pütüta hekuwuphi eno tinhemügha jeli kupuku no shi acheni. Aghacho mih eno aghau mih ajuhi jeli kutomo, ayi no kükha müla keu, lhxüqo mih pesü ajuhi vekide keu, lhxü ghi, achi jeli, angushuu hu, eno

ava hu toi keqo pesü ananu shipuku cheni, ti ye akhoto shi tiqhetiniqo tsala lono peitha cheni Nagamiqo ye azüta, anguqo pe aghünanu shi cheni. Ashiaye khami, Sangtam eno Pochury qo ye apiji ghi peitha cheni, eno lioxü yiko no müla keu, momu akhau no azüto müla cheni. Nagamiqo ye asü khape anhemügha jeli xi keu lo igho no aghokütsü, asü lo ajulho shisü, asü no müla keu bombo, apfu liwo, akhu, alisa toi keu jeli kutomo xilu cheni. Hipaqo ye asü eno akhau pesü xi cheni akhau pe sü akho, amto, atozü, akhu ajukhu eno kütäu akhoto nhemgha kutomo mlalu cheni.

AQOAHO KÜXÜ:

Nagamiqo ye azükini eno alukichi kümula lo igho no aküxü kütsü shi müla cheni, eno ado akichiu ye alu kümula lono ado puwove che. Ti shi keu ghenguno pa nongu ye aqoaho kuxü lo ye kiumu shi mo keu kumo, ikemu puchou ye alu lo müla aa eno avelau ye kuho ngo no apuasü khisa xa, lejoleqo phe eno alokivi shi kuposhu kile che.

APUKI (MORUNG):

Hi ye kiptimiyo no kuho kumuqo che keu a eno igho no akhoto shi pepimhe che keu. Apuki (Morung) ye Nagami aqoaho kuxü lo akhoto shi peitha che. Apumi eno totimi külakupu shi mo keqo no kütüta shi hipau lo amipemishi eno kihiküsü shino

lhothemiqo ye kishi xü moayesa keno shika, qophe che, kümüsüju kelo atsa kipi, ale kiphe, aphilo kuwo, azümlhu tuchothini keu, ashihami kukhuaye, kichimi gihu eno sümsathini keu jeli kümütsü aa hi le no shika, qhophe che.

APHU LO YEKIPE KUKHUAYE:

Aphu khami kumo a ye apfu akichiu no ato lo ani. Apfu lo xüküamiyo ye akivishi aghümi lau no apfu süsho pe qhi che. Apfu lo aliwoqo ye asü/ atu akuchopu lakhi pesü ajulho shisü no qhi cheni eno hipau ghopuku kelo

alibe shino atsala hipau ikhulu keu shi cheni, eno apfu liwoqo lo putho pucho aghükhe qhi cheni Apfuqo ghi khami no kije ti ye aki kikihi 100 toi keqo, khami no aghulo ti ye aki kikihi 20 toi keu kuto lo ishi kütüqü

keu ache.

Aphu lo xüküamigo ye ashi,aghungu, aqoaho kuxü jeli kümütsü lo kutubo kühä no xü ache. Chimemi, mighimi eno aphiau kinita kemiqo ye abolomigo no tucho hiju che. Aphu kümütsü lo aphu yekipemi (Village Council) acheni, ti ye xüküamigo kivipu Jukutoni ke ghenguno. Yekipemi (Council) hipau lo ye alokütsümi, kichimi, aphu kukhuaye ithi kemiqo no kihiküsümi shino müla cheni. Amheghi, alughi, tushokiqhiqo küküpüna ighi a ye pa nonguno xakütha shirtsü cheni ti likhi kumo no, aphu lo azükikhi kupu laghi eno Apukiqo(Morung) kümütsü ju kütsü cheni.

atu lo ajulho eno akiye yepahi pua ghi keqo.

NAGAMIQO XÜGHILI:

Nagami xüghili eno ighi keu ye ajeli kini lono kijelu nani. Akiye lono eno akiye kü küha lüma. Ti ye Britishmiqo no pano yekipe ghuloki lono yepuaa ghi keuqo. Eno tipau she lo American missionarimigo lau no hukuthu shilu. Akiye küha keu ye kichimi eno apuaza lau no ajekipimi ghili khisa xa keu chilü keu, khaghi nhemgha peitha che ghi keqo lono ithilu keu, momu asü

ATSATHI KIQIQO

1. Puthewo : Aa lakhi lono lakhi lo iqe süsü aphu aghüna shi keu.
2. Kühüna mo keu : Aa kümüsa, timi xüsümono aghi keu.
3. Ghoshika : Ni likhi ni gho shi xü keu/ni shou ayekipe küha keu.

4. Ayekipemi : Xüküami kümütsü ghenguno ayeza acheni eno hi ye ayekipemi no kughu cheni.
5. Bokutha : Pütüta ghaqhu yeghi momu pütüta shiaye lüthü yeghi amichishi khatha keu.
6. Mheshomheghi : Apuasü no peitha cheghi keu kukhuaye.
7. Chimemi : Akimi kühave kemi vilo pi cheni.
8. Aphiau kinita : Aphiau kupumove kemi
9. Tushokiqhiqo : Timi kizü lono shini ipi shupheve keu.
10. Azükikhi : Azü kipe a.

QOKIPHEQO

A. Hipaqo khochile lo:

1. Akiphi lo atsathi khipaqo no 'Naga' ipi iqiphe kea?
2. Ningu ye kiu shi ye Nagami ye Asia lo Kipelau-Apeu(South-East) kü dau no ighi kepi kümüsü cheni kea?
3. Xüghilimiyo ye Nagamiyo no Kipelau-Apeu (South-East) Asia lono Nagaland lo puthe ighi keu ghili kishi pi cheni kea?
4. Aa khipaqo lono Nagamiyo xüsü acheni kea? kiu shi ye ti shi kijetha khave kea?
5. Nagami shiyeqo je akiye shi lo.
6. Nagaland lo village councilqo ye kiu toi keu kümula shi cheni kea?
7. Naga xüghili yikighi ye khi paqo kea?
8. Morung ye kiu kea. Tile hi kiu toi keu kümula shi cheni kea?

B. Atsajoqo lo achipiu kiche phe tsü lo:

1. Nagamiyo ye Asia lo _____küda no ighi
 - a. Kulolau (West)
 - b. Kulolau-Apeu (South-Western)
 - c. Kipelau- Apeu (South- Eastern)
 - d. Kipelau- Ahuu (North Eastern)
2. Nagamiyo no lloxü ghiqo (shell) peitha keu kiqi ye _____
 - a. Pa nongu ye aghu kimiye.
 - b. Pa nongu ye ghuthu lakhi lo ye azüghi phivi lo xüche.
 - c. Khaghi ghuloki lo ye aghi ye ghüka kiqi lono pepimhe che.
 - d. Pa nongu ye kinimi.

3. Nagamiqo ye atughiushi _____qo sasü aküküpüna shi.

- a. Americanmi
- b. Indiami
- c. Britismi
- d. Myanmarmi

4. Nagami khami ye India khalau _____lo acheni

- a. Bangladesh
- b. Myanmar
- c. China
- d. Tibet

C. Akiphi lo atsathi akeqo kiqiqo khape sülo:

- 1. Timi akini jiphe kemiqo pe sü _____ ipi cheni.
- 2. Ato naghuto timi _____ ipi cheni.
- 3. Nagami no puthe süsu itehi ngo akeu ye _____
- 4. Kipitimiqo no ngo che keu pe _____
- 5. Nagamiqo no aghümi yieve keu kütsüsa akighipi shi che peilha keu ye _____

D. Akiphi lo no atsathi akiqi küau khape chepichi tsü lo.

- 1. Timi khunoqo no khalumi yeghiqha lo ngouve keno _____
- 2. Thime hami ningu no tsüije keu vecheo kimichiluve che keu _____
- 3. Tiqheli lakhi lo no lakhi lau akukhuaye momu khapekishe ighi keu _____
- 4. Akhoto küpüghü ikhukulu lo atu kupuju lakhi shosü che keu _____
- 5. Nagami no mheshomheghi eno chinechini shi ighi keu ti ye kughou kipitimi momu totimi dolo khunoqo no asatheve keno aki kütäu züuve che keu _____

E. Akümüla saje:

Nagamiqo no apuasü ghili shikibe ighi keu kiphi ithi kuthulu vea akimiji lakhi ikhiphe lo- hekuwu phi, heküsü mini, aghüshi nhemügha, asü tsamügha momu akhaubo tsamügha. Ajutho shisü lo eno akichitsa akumukhou hipaqo ghili pe akiphi lo no hephopiye lo.

Kohima Ghüshi

SHIKAKULU PEKIPHEQO:

1. Akhipi vethakulu shi achipi lono philu nani.
2. Akiphi lo ju no ithi moayesa kepuqo phulu nani.
3. Shikükami eno aküsamiqo sasü küptsä kilelu nani.
4. Qokipheqo achipi lono shiluve nani.
5. Alikhi awu xüghili ithi küphalu nani.
6. Kohima lo kiu kishi aghüshike no vethlu kitheve nani.
7. Ithi küphani shi keu ghengu no alolo akükümüsü ighi ve nani.
8. Atsajo eno atsathiqo akithe shikalu nani.
9. Ajulhoshiküsü vecheo no akukughu shi keu ghili ithi lo.
10. Kiu khitoi ajulhoshisü cheni keno shithi lo.
11. Aghiliküxa ye kiu keno ithini.

Kohima ghüshi ye ayeghiqha ghüshi akiniu (World War-II) ghuloki lono, British eno küqhakulu kinii ghüshimiqo (Common Wealth troops) eno Japanmi dolo shi keu. Ayeghiqha Ghüshi akiniu (World War-II) ye küqhakulu kükaqo (Allied Powers) eno aghakhu küqhakulu kükaqo (Axis Powers) dolo no shi. Küqhakulu kükaqo (Allied Powers) ye Great Britain, France, Soviet Union, United States of America eno Chinamiqo. aghakhu küqhakulu kükaqo (Axis Powers) ye Germany, Italy eno Japanmiqo.

India eno Burma (itehi Myanmar) ye British Empire qho lo kehu Allied

group gholo ache. Ayeghiqha ghükishi huthu keu ye Japanmi no Burma 1942 mipe lono lē luve no qhasūluve keu ghenguno ni ki phisüxü lo ghi ighive. Kiu ghengu Burma ye British India gholo ache. Japanmi Yekipemi (Japanese Imperialist) no Kohima lē keu ye akiqi kini ghenguno. Atüghiu shi, Kohima no atoghi lo akeu ghenguno lēve no pano ghüshi l'heh aa kutuluve no ti shi ghi Assam lē eno India ghakhu muta lē iloni keu kughu wo che keu kei. Akiniu no shi Britishmiqo pelo Burma hakho chilelu pemoni keu ghenguno eno Kohima-Imphal laghi kheluve no Britishmi pelo Burmami shou ayekipe qhasü kithe lupe moni keu likhi kumo no British

süphahemi Imphal lo ngo akemi chuqhu-kusho aghüshi nhemugha lakha luve tsü ni keu ghenguno.

Japanmi no India lëni ke kuchughu keu jemichi pe U-Go. Kuchou lo ye British pelo no Burma akiniu hakholu kithe pe moni keu ghenguno U-Go huthu, ikemu athiu ye Lieutenant General Renya Mutaguchi vechewo, India ghakhuu ghi lë süsü ghachowoni keu püghüve.

Lusa qhi 15, 1944 lono huthu ti ye, Japanmi 31st Division, Lieutenant General Kotoka Sato no akichiu shi sasü Burma katha ipeghi. Ghasü ghave kixikila laghi. Ti shi anamu ti paqo kümütsü mülalei shi pai khavi lono khathasü Ghixu qhi 3 lo ye Kohima tove, Ghixu 4 nguno ye, Kohima ghüshi huthuve tsü. Japanmi no Britishmi züle lono kichikümave tsü. Kohima lo aliwokhemi (The Garrison

of Kohima), ye West Kent Regiment eno Assam Regiment ghüshimiqo no khe che keuqo ghüshimi ghi chilo küha keu süche dolo eno hipaqo ye Colonel Hugh Richards akichiu shino sasü ngo che. Japanmi Yekipe Ghüshimi (Japanese Imperial Army) ye pano 15000 eno British Ghüshimi ye 1500 likhino Japanmi ghüshimiqo sasü aghüshi ithu. Japanmi ghüshimi ye 31st Division, 58th Regiment, 124th Regiment, 138th Regiment eno 31st Mountain Artillery Regiment kügha pe. Japanmi ghüshimiqo ye aghükishi kümkami kehu pai khavi lono Kohima hokümxaqo kümütsü lëluve no Alewokhemi Naghuto (Garrison Hill) likhi boho pe ngo luve.

British ghüshimiqo ye hipau lo amhekiqi igho no sholu, kiu ghengu pa nongu ghengu ye Kohima ye aghukhe aa lakhi kehu, Britishmiqo ye aghümi ye khilemu pa nongu hale lunani ipi kümüsümono ache eno ti

ghenguno ghi aghüşhimiŋo kikihi mikhe ngo ache eno pujushiju keu chilo mo kemi likhi ngo-a eno timi ghi qhetonhe 1000 toi keu likhi ngo ache. Ti ghenguno alikhuli kishimi, yeghi kulu kūsami, eno timi khijehi a keno kümütsü aghükishi lo chosü ithuve. British ghüşhümiŋo ye aa kini likhi miji pe ngoluve ti ye, Naghuto lo Aliwokhemi (Garrison Hill) itehi Raj Bhavan akeu eno Aghili qha (Tennis Court) itehi Kohima War Cemetery shi akeu. Hi le no pa nonguno Japanmi ghüşhumiŋo sasü aghüşhi mujo chi le. Japanmiŋo no pa nongu sühope a kehu, alewokhemi (garrison) qha lo ye kushokütsü shive. Azü yekepu ghi mikhemüzüve, aghükishi lono izave kemi ghenguno akungo aa ghi küha khave no ti shi ashou qhive. Eno Japanmi ghüşhimiŋo no pai khavi lono Deputy Commissioner ki ghi lēluve tsü, Ti shive ke thiu ye au

ajou naghuto kiqhe aa lono Aghili qha (Tennis Court) küdaü likhi aghükishi shia wuve, hipau qha lo ghüşhi pe ahukümqhüpu eno kümsapu kijipu ghüşhi lakhi. Ighe no aghümi kini dolo kupunukhoive kehu pa nongu dolo ghi kimichimlave no hami no hami ghükhe aa lo ghi kumjo süsü iloghi kile ithuve ti likhi kumo no kupunuqhoi eno kithele pe sü lakhino lakhi ghükhe aa lo bomjeli vesü alika thi jeli phesü. Hipau ghükishi ye puchomüta lo ye chi lo shi mo kiu ghengu ighono kupunukhoi pesü tsüghü ide müla keu vecheo. Ikemu kughou zümoi eno züchii veni keno ti le no aghü kishi huthu. Hipau ghüşhino ashekhau eno ahukümqhupu shi aghüşhi keu aa hipau pesü Ghüşhi Ghili Qha ('Battle of the Tennis Court') ipi kuu tsü.

Aghili qha (Tennis Court) ye xathai kishekha müla no-a, kughou Britishmi no Tank lakhi sasü Japanmi ghükhe a qo lo phesü ithuve hi ye Moza qhi 13th lono eno Japanmiŋo ghükhe aqo kümütsü shipusave khave tsü akeu süche dolo no Britishmiŋo kutomo achipi lono ighive. Ti ye 161st Indian Brigade eno 5th Brigade-British 2nd Division qo ighive no Japanmi ghüşhimi sasü kumujo ithuve. British Ghüşhimi Kiyu (Royal Air Force) ghi

hipau lo akhoto shi akümüla shilu, ti ye aghüşhimi chuqhu kusho alemla shi pe ighive tsü eno izave kemi xapu kisheve tsü.

Japan Ghüşhimiyo (Japanese Army) ye igho no aveküsa shive, kiu ghengu achuqupu ghi igho no mikhemüzüve pa nonguno amishi heqhi chuni keu 5000 saighi che keu ghi ala lono kutomo püha pighive eno aphughi lo akemi lau akukuphu khu kemu pa nongu kuphu tsümlave, kiu ghengu aghükishi ghenguno aphughilomi ghi chu kepu mikhemüzüve. Burma lono chukhu kusho, alika thi eno anhemügha tsüpuwu mlave kiu ghengu Japanmi kiyeu kungo aa ghi Britishmiyo no bom no vekumbave tsü. Tipau gho lono akha amüzü, alika nhemugha küha kha wuve eno Britishmiyo ye alaushi ighi kithe ithuve eno akümto shikithe wuve, ti

ghenguno pa nongu ye ide woveni keu shive. Aghüşhi hipau ye Moza qhi 22nd 1944 lono ki shekhave.

Laumi kinikujo igho no kutomo amhekiqive, ikemu Japanmi pa chino amhekiqi keu shive. Britishmi ye 4000 toi keu thive, ikemu Japanmi ye tipau kügüsü shino thive. Japanmi ghenguno aghüşhi hipau ye kümütsü gholo ashekhau tokümla keu ghüşhi ipi pi acheni Japanmiyo ye aghüşhi keu lono thive hauve keu likhi ku mono kughou pa nongu ye aghüşhi to mülave no ide süsü woche keno amüzü akhava ghenguno ghi kutomo thive eno azümunhu kidi mo keu vecheo eno pano likhi pano kükü ghi kutomo ahaküsa shive.

ATSATHI KIQIQO

1. Aliwokhemi : Aghüşhimi kungo aa lo aghükhemi pe pi cheni.
2. Kushokütsü : Igho no tokümla pesü pi cheni.
3. Mikhemüzü : Chukepu shokepu momu aphi amini alemla shimove keu.
4. Ahükümüqhupu : Kiu kiu kithi shi shi aghimu tsüve keu jupe pi cheni.
5. Kupunukhoi : Avi lo kithele pe ngo keu.
6. Zümoi : Putho shive no kiumu ithu mülave keu.
7. Züchii : Mütsümishei ithu mülave keu süche do.

8. Kumujo : Au no kihe kile momu anhemugha pe kihe kile keu.
9. Amhekiqi : Ighe no shilu save, pūhapighi momu thive hauve keu.
10. Amüzü : Chuni shi shoni shi keu.
11. Ajulhoshiküsü : Ajulhoshiküsü kiqi ye akiye shi mono ajulho vecheo akukughu shi keu
12. Aghiliküxa : Asüchedo momu kikihi kiqi lo no aghili xaleqhe keu

QOKIPHEQO

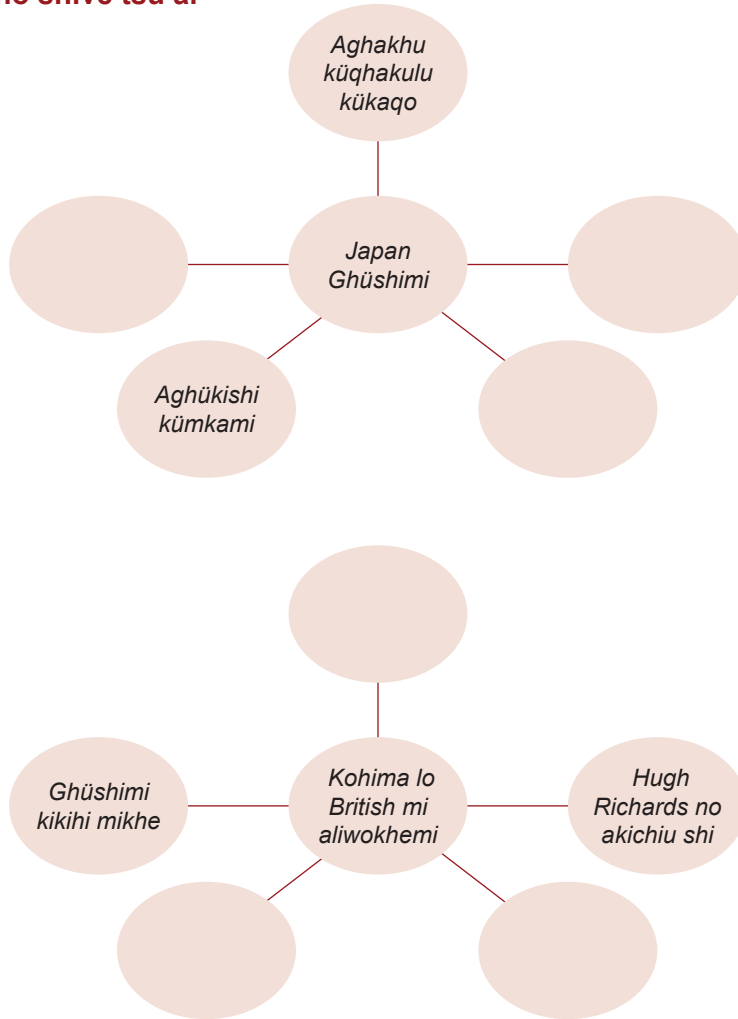
A. Iniju akeqo khochile lo:

1. Japanmi Yekipe Ghüşimi (Japanese Imperial Army) ye kiu shi ye Kohima lē kea?
2. Kohima ghüşhi ye kugho no huthu kea?
3. Kūghou Japanmi no Britishmiqo Kohima lo lē ithu keno Britishmiqo ye kiu toi keu küküpüna sholu kea?
4. Kuchou lono U-Go kúpüghü ye kiu kea?
5. Japanmi dolo timi khuu no Japanmi Ghüşimi 31st Division gholo sakipheu shi kea? Kiu ghengu lono pa nongu ye Kohima lēve kea?
6. Khuno ghüşimiyo no Kohima lo aliwokhemi shi che ke a? Khuu no akichiu shi sasü ngo che kea?
7. Kiu kishi keu ghenguno “Aghüşhi ghili qha” ipi aje kupheve tsü kea?
8. Kiuqo ghenguno Japanmiyo ye Kohima ghüşhi lono ide wove kea?

B. Atsajo ajeu akeu phiju no piu akeu lo kimeve lo:

	A		B
1.	Japan ghüşimiyo ye	a.	itehi Kohima war cemetery shi akeu
2.	Japanmi Yekipe Ghüşimiyo ye	b.	khilemu panongu haphe luni che mo
3.	Kohima ghüşhi ye	c.	aghükishi kümkami.
4.	U-GO	d.	British eno Japanmi dolo no shi
5.	Aghili qha	e.	timi 15000 a.
6.	British ghüşimiyo ye	f.	kimji ye kini

C. Ajulho aqhu akeu lo atsathi achipiu junu akiye shi lo. Khami ye nongu ghenguno shive tsü a.

D. Aghiliküxa ye kiu kishive keno abothu lo no ashekha kuto akikithi achipi lo no aghilixa keu khape picheni.

E. Aloji kiqu lo no iqakha lo eno kiu kishi aghü shilu keno tipau ghi huthu lo. No ye Japan ghüshimi Kohima ghüshi lo no aküxü achili shisü aki lo idechile ighi luve kemi. No no kiu kishi aghü shilu keno tipau ghili aküsamiqo lau xaleqhe ani. Kiphimiyo aloji lakhi lo timi 4 shi no pangu ye aghüshimi eno pangu dolo lakhi no kiu kishi aghüshi shi keno xaleqhe keu shi eno hami

no iniju keu shi lo.

- F. Skol lo ayekipiqo kukuphu lu peno WW-II kiphu xuju keu kughu lo eno xujulu keu ghili akiye lo no qhi lo.
- G. Kohima ghüshi lo Ngamiqo no Britishimi akukuphu tsü keu vecheo no aghükishi tolu. Hi ghenguno British Yepeka no tiqhelimi ghenguno KET/ KES ipi keu je lono scholarship tsü acheni. Shikükau momu kichimi sasü khilheküghü shi no owu kaku lo akiye shipe qhi lo. No küsamiqo vi lo hipau ghili lhepiye khape lo. Aloi lakhi lo timi 4-5 shi no huthu lo.

Athiküzümiqo-Aghungu, Angushuu eno Timi

SHIKAKULU PEKIPHEQO:

1. Akiphi lo akeu achipi lono philu nani.
2. Shikükau eno kiphimi qo lau akiphi ghili küptsa eno akükümüsü tsü kilelu nani.
3. Qokiphe lo akeqo eno akiye jeli kütau kümütsü achipi lono ye lu nani.
4. Apuasü ghili akivi shi ithi küphalu nani .
5. Khisa eno küghakiche tsaqo ithi kitheni shi nani.
6. Akükümüsü ghi tsülu eno küsajelu nani.

Nagamiqo no pulu che keu ye khaghi ghuloki lo aghungu, angushuu eno timi pano küthü ye athiküzüuu ipi pulu che. Aghungu no akichiu, angushuu no amütau eno timi no aitiu. Pa nongu pa za ye miqemilei kemi, ti ghenguno pano küthü ye alu lo akümüla shiuni kelo pa nongu lakhi khino atsala atsala lo aza khe ache.

Aghungu eno timi pama ye aza khe akelo igho no akivi shi aza tucho hiju che, achuqu kivi pesü tsü, azü kukuchu ve, asa xeve tsü, ashi jupu no akiviu pe li tsü ije, eno khalau khetsünhe pügha pe che. Ikemu kughou angushuu no aza kheni keno, pa ye aza no chu kepu chuqu kümütsü

pano chuve tsü, eno ajupüka pa mili pesü aza mine ache, eno athiküzü pama no aki lo ide ighi kelo ye aza ye aghime shi aghi keu ithulu che.

Aghungu eno timi kuma ye angushuu shou pukhukibe kuma ve, eno kuma ye angushuu no ghu lo lakhi lo ye pa za thive a ye, pano chuve nani kepi kumsu aa Akumugha shi aghungu eno timi kuma no aki lo a kelo no pa za thive, eno tipau dolo angushuu ye alu mula a ye. Kuma no aza kumo kuqo-a angushuu lau no kusupe achukaki phivi lo qhove eno angushuu no inju namu pa vilo pi moni keu shi xathave. Angushuu ye amulo kighide lau no aki qha kumsu tsungu ju eno ado hami thui ye aza kumo aa ithuluve, eno ayeghi ilhephe thuve eno pai khavi lono aza kumo chuve.

Aghungu ye pano akichiu kehu pa thikuzu aitiu, timi likhi aki lo qhini keu musave, ti ghenguno pano pa thikuzu pama ku eno aza thive a keke pa nongu ye pututa kuxu xuve moayesa ke ipi. Paikhavi lono angushuu eno timi pama ye khu no aa ililai keu lo ngo eno khu no aghasa lo ngoni keno ti ghenguno kutsala aa. Amu akichiu no xakutha shi tsu keu ye pama pelo po kuxu ju pe eno khu no tolu keno aa ililai keu lo ngo peni keu shi. Putou awuchobo lakhi toni keu aa

amichi shipe qhi, timi ye angushuu to mula nani kepi amulo saqhi aa, ikemu amu akichiu no timi saphu eno pano toluve peni ke amqulakhi kuchughu.

Akupo huthu kelo angushuu ye po susu awucho bo kudau wuche, ikemu amu akichiu no ashi kuxu ghitha pe asubo loka hami lo qhive tsu eno kughou angushuu no ti tsungulu keno pa ye kitila kunacho ghi ngove eno ashi ake kudau wu no ashi chu akelo no timi no posusu awucho bo toluve eno timi huno akupo lo toluve.

Angushuu ye akupo lo tomove kehu aghasa lo wuve eno tila ngo che wuve. Angushuu no timi lau asutsa lakhi tsu puwu, asutsa ti ye; kulakupu shi kelo alagha/alinei susu kulakupu shi moni keu, tsutsa la ti shi a ye angushu no tsuchuve nani ipi pipuwo. Ti shi keu lono timi ye kulakupu shi kelo alagha/alinei susu kulakupu shiaye angushuu no tsuchuve nani kepi pulu cheni.

Aghungu ghi ti toi, aghungu lhoaye pepuluve no timi lau no putosu ngo ve. Timi no alaghi lo che kelo aghungu ye alaghi kudau no wuve che, ti ye pathikuzumiyo, timi shi kumsa moni ke ghenguno.

ATSATHI KIQIQO

1. Akichiu : Akibo lo anaghiu khape picheni.
2. Aitiu : Akibo lo anupau khape picheni.
3. Külakupu : Akibo kithe shi keu khapesü picheni.
4. Pokuxu : Timi kini momu ti ngu no kutomo no akupo kuxu keu.
5. Ashiaye : Abolomi momu atsapi lakhi ghusho ghili eno mhashomheghi lakhi.
6. Aghungu : Aju ye ithulu che mo ikemu hi ghi paküta keu mpi.

QOKIPHEQO

A. Iniju akeqo khochile lo:

1. Athiküzüu pano küthü ye kishi akümüla kije che kea?
2. Aza tucho hiju kelo, pano küthü dolo kiu no kiyequve che kea?
3. Kiu shi ye aza tucho ni keu lo angushuu shou pulube mülave kea?
4. Kiu shi ye aghungu eno timi pama ye aza kumo qhove keu aa angushuu vilo pi mo kea?
5. Aghungu ye timi pelo toluve peni ke ghenguno kishi amuqu shi kea?
6. Ashekha lo kiu shi ye aghungu ye timi lau no putosüve kea?
7. Aghungu no asütsa tsü keu ye Nagami no pepimhe che keu küghakiche tsa ke. Ikhonei keu lono akiye shi lo.

B. Atsajo ajeu akeu ju no piu lo akeu achipiu lono kimeve lo:

A		B	
1	Timi ye po süsü	a	miqemilei
2	Aghungu ye timi kimiye kehu	b	kudau wu
3	Angushuu ye pa za kumo qho keu aa	c	kehu aghasa lo wuve
4	Aza ye igho no	d	pa pelo akupo lo topeni shi aa
5	Angushuu ye akupo lo tomove	e	külakupu shi moni
6	Alagha/alinei sasü	f	awucho bo toluve.

C. Atsathi aqou akeqo ghili ikhoneyi keu lono akiye shi lo:

- i. Aghungu
- ii. Angushuu
- iii. Timi

D. Atsajoqo pe achipiu eno akumouqo pe kimichi phe tsü lo:

1. Aghungu ye angushuu no timi tsü chuveni keu müsa aa _____
2. Akupo ye timi, aghungu eno angushuu pano küthü dolo no po

3. Timi no pano küthü ye kütüta shi ngove moayesa kepi pi _____
4. Aza ye angushuu no li heqhi chuveni keu müsa ache

5. Amqu shi mo ke a ye ,angushuu no poküxü keu lo toveni che _____
6. Aza kumo ye aghasa lo qhove _____
7. Poküxü kelo angushuu ye ashi chu aa wuve keu ghenguno to mlave

8. Aghungu ye timi shikümüsani keu pükapütsa _____

E. Aqo küküpütsa:

Tsütsa la no no o thiküzüu kini-angushuu eno aghungu pama aghi a ye, no ye kiu toi keu küxü xü aghini che kea?

F. Khisa akiphi lo akeu toi keu khami phu ju eno o likhi o kutoshi no akiye shi lo.

Nagami Naghütoqo (Hills) lo Akümüla Shi Keu

SHIKAKULU PEKIPHEQO:

1. Akiphiqo lo akeu vethakulu shi philu nani.
2. Akiphi lo kiu ani keno, tipau achipi lono khochilelu nani.
3. Atsathi akithe shikalu eno tipau pe atsajo mülalu nani.
4. Shikükau eno aküsamiqo sasü akiphiqo lo akeu ghili küptsä eno inju kilelu nani.
5. Rev. Dr. Clark. no Nagami ghengu no kiu shi tsü keno ithi eno akishe tsülu nani
6. Amuqo shino aküküptsä jeliqo shi kelo akükümüsü küsajelu nani.

*Liphiqi 22 1872 mipe lo Dr. Clark
kümula Nagamiqo lau.*

Akimithe zükuchu shini keu ghenguno
aphu zükikhi lo aa kuto a. Kughou l
no aki khalau akhache shighe püa keu
lo ngo ghi jua kelo, aphulomiqo eno
tipau qhalomiqo no ighono khekulho
shi akeu ithulu, akichiqhi shi kiu
kishive nani kea? pi kümüsü ghi ngo
khe aa. Alhou tsa kükütsüqo lakhukha
a che keu ghenguno pa nongu ye kiu
kishive nani kela pi kümsükimgei
akha kemu akivi tsala shive aghi.
Kümütsü no Khristomi kukhuaye ye
kiu keno ishi azü kukuchu vechewo
no ithini shia.

Aki khami lono akighini shi akeu
chilu, akighiniqo shi akeu ye amulo

kimithe lono amulo qhaqhi phepe inikhu keu shi, kuchou no akighini shi akeu chilu. Ti ye ishi timi khunoqo no akimithe zükukuchu shini ye ani keno, ti paqo ki lono akighini shi a. I no Molungkimong lo ighi keu atsala abidiu dolo no timi 15 no amulo pebideve no akimithe zükukuchu shine no ani. Ni ye Pa vilo hi nguno alau ye kiu khuni kea. Pano chighipungu no azükukuchu neno akeu ye vechewo I kümula lo aghüthi shikithe pe ani eno pa nongu ye Khristo pe pa nongu kükü lo süküsü shive neno ani.

Pa nongu ye khaghino mu amulo kümto shi che ke toi, ishi ghi pa nonguno akupulu pekiphe shi ani, ti ye apuasü lono pimhe ighi keu lhoayeqo qhive no akithe lhoaye pepuni keu.

Wove keu tsala ghuloki lo I no Sibsagar Mission Centre lo akelo no ishi kuto lo I no kümsümla no che keu ye kuchou no shikupu ani ti ye ghasü ghave lono xathi pithilu keu, khiu lhoküsakügha aa lono athikivi pithi ithuveni keu. Akütsü kulumiqo no ighamukuyi akeu huno kiu wana toi igho no alolo kúpünave cheni. Ikemu Alhou no ishi kuto lo I süsho ighi ani eno Pa ye I ghenguno akimiji ani kepi pulu ani eno I pe lono müsa ighive pe

mo ke ye. Molung lo ngo akemiyo no ni puloniqhiyi keu vechewo sükusho tsü ighi keu ye akichiqhi keu, timi aghütomi 60 puwu no Sibsagar lono amulo kumuto eno alokivi shi I sasü ighi.

Wove keu Ahuna qhi lono akitheu kúpülü shive kemiyo no achineki shi keu pishi puwo ithulu. Hi ye Nagami yeghi lo achineki atughuu shi aghi nani. Küghou I no I ni pu Mary I kujo Boston lono aghüzü hutu keu süche do ghili kümüsü a ye I kujo ye Alhou tsa pe India ghakhu lo kütsüwuni keu no I kujo kimji. Kughomu mütha kemi timi eno muthamithe keu yeghi lo wuno akümüla hi toi keu shilu nani ipi keu ye akükümüsü lo mu küha no ache. Atüghiu lo I no Nagamiyo sasü kusholu keu kümsülü ani, pa nongu ye Assam lo lhidi shini ke ghenguno naghuto lono Sibsagar lo ighi cheni eno akiphiki khathasü wuche kelo ahukikha khaqhi pua ghi momu itimi shika akeu ithulu/chilu a ye anhethi xukidepe akichiqhiyi shi a che keu lono miqe jusü cheni. Panongu ye I no ithulu tughu lono mu akighithi eno akiphi küdaü amulo tsüqhiyi keu ghola shi ithulu ache ke, Asheshi ni ye naghuto lono ighi che kemi timiqo ghili ithini shi keu I lo lo ighive. Ado

kushuha kumo dolo Supongmeren ipi keu sasü kusholu eno aküsami shiluve. Ti ye Assam lo evangelist shi akeu eno Rev. Bronson gholo müla che keu pa je ye Godhula khuu Nagami gholo müla acheni keno pama no I lau sasü ighi.

Kighithi kileluve ke thiu ye ningu dolo ighono akumuto shiluve. Ningu lakhino lakhi ghili alosi ithikile wove. Godhula I kujo no Supongmeren English eno Assammi tsa shika ithu, tipau gholo no Khristomiqo kukhuaye ghili ghi kūsaje. Supongmeren ghi pano timiqo kukhuaye ghili atsapi eno apuasü ghiliqo lhe eno ningu vilo kūsaje. Supongmeren no Godhula sasü pano phu lo wuve eno atsa kivi u pe shika. Godhula no I ghenguno amsüuu shi hile hi akümüla huthu tsü, kughengu British yepeka ye I

pelo Nagami Naghutoqo (Naga Hills) lo iloni keu puloza tsümove. Pano pükapütsa keu ghenguno timi 9 mülo pebidelu eno ti paqo sasü Sibsagar lo ighino I pelo akimithe zükukuchu shi tsü pe. Ashekha shi, ishini ye Molungkimong lo timi 15 Alhou'u timi akimithe zü kukuchu shi tsülu ani, I kuxü eno i kümula pasü ye Nagamiqo ghengu no huthu tsü ani. Hi ghengu no Alhou no I kulu ke.

Ni ye iwu Mission Centre Sibsagar lo idele süsü wuveni shi kütü keu ghengu no kutuwu mlave a eno I no puju shiju keqo kūsajeni shi keu ghenguno khekulho shi ani. Ni ye I ni pu Mary I kujo ide ighino timi hipaqo sasü Alhou tsa kivi u pesü kūsajeni ke. Ta ti, hino ni kümlapu luche mütsümishei keu pasü ighi vea.

ATSATHI KIQIQO

1. Akhache : Nagami shiaye kümütsü no ngo kepu aa aki kha la lo müla pe qhi keu.
2. Miqe : Acheku kighipe lono ju keu, timi pelo ithi pe mono.
3. Khekulho : Kiu kiu mu shijuni shi keu.
4. Amlokumuto : Müsa mo ighi mo keu.
5. Muthamithe : Aküxu lo aju akoghe likhi ku mono chilu keu chilu mo keu.
6. Lhoküsakügha aa : Alhou ghili momu akivi ghili mütha no xü che keu aa.
7. Lakükha : Kiu kiumu shipe moni keu yeza.

QOKIPHEQO

A. Iniju akeqo khochile lo:

1. Khuu no akiphi hipau lo atsapiu kea?
2. Kiu ghuloki lono khisa hipau shikupu kea?
3. Dr. Clark ye Nagami gholo kiu mūla kea?
4. Atsapiu no inakhe akhache lo ngo akelo Molungkimong phu lo xū kūamiqo ye kiu kiu shi akha kea?
5. Tipau tsalani lo timi khije hino akimithe zū kukuchu shine no a kea?
6. Nagamiqo ghili ye Dr. Clark no kiu kishi pi tsū kea?
7. Kiu ghengu lono Dr. Clark no Nagami amulo pebidevekeqo ighe no amulo kumuto ipi kea?
8. Dr. Clark'u kūmlapasū vechewo Supongmeren eno Godhula kūma ye kiu toi kemi timi ipi philu ani kea?
9. Nagaland lo akūkūhoki atughuu ye khi le pa ghino khaqhilu kea?
10. Dr. Clark eno pa ni pu kūma ye khile hi Alhou kūmula shi ne no pūghū ighe kea? Ima a ye Alhou no kūma pe khi lau kiu mūla peni ke ghenguno puwuve kea?

B. Atsathi achipiu kishe phe lo:

1. Dr. Clark eno pa ni pu Mary pama ye _____ lono ighe
 - a. England
 - b. Boston (USA)
 - c. Europe
2. Akimithe zū kukuchu atughuu, Nagaland lo aa hile hino shilu _____
 - a. Molungkimong
 - b. Mokochung
 - c. Impur Mission centre
3. Clark no akūmūla hukuthu shilu keu ye _____ lono.
 - a. Molungkimong
 - b. Impur Mission Centre
 - c. Sibsagar
4. Aghūtomi timi 60 puwu keu ye _____
 - a. Dr. Clark heqhini ke ghenguno
 - b. Akimithe zū kukuchu shini ke ghenguno
 - c. Dr. Clark sūshoni ke ghenguno

5. Godhula ye Molungkimong phu lo Clark züuu no wu keu ye _____
- Dr. Clark ye British yepeka lau no puloza ithu move kehu.
 - Dr. Clark ye müsa a kehu
 - Godhula no cholimi tsa ithi a kehu.

C. Akiphi lo atsajo khi pau no hi aqou akeu sasü ahiphi shini keno ju lo:

1. Timiqo ye ki shive nani kela pi ithinishi kütü aa.
-
2. Küpülümi Nagamiqo ye kiumu süchile mono akupulu mutotoi shi.
-
3. Akiphiki lo shika akeu juni shi ke lau no pa nonguno hipau shi
-
4. Clark ye pano mtha keu aa, eno timi mthakemi gholo mülani keu shi.
-
5. Nagamiqo no Sibsagar Mission Centre, akiphiki chebo lo miqe eno alashe lo jusü.
-
6. Godhula, Dr. Clark eno Supongmeren pano kuthu ye shika kile che.
-
7. Godhula paghino aqhou kümula Dr. Clark ghengu no Nagamiqo lau mlave tsü.
-

- D. a. Amuqo shi ngo no Nagaland lo 1872 mipe lono Dr. Clark no kishi Nagaland lo akümüla huthu süsü ighike ghuloki lo aküküpüna pungu toi keu sholu keu ghili lhe lo.**
- b. O küxü lo aküküpüna jeliqo kiu toi keu sholu cheni keno ikhonei keu lono akiye shi lo.**

Ninguu Libekini

SHIKAKULU PEKIPHEQO:

1. Akiphiqo lo akeu vetha kütüta shilu eno philu nani.
2. Atsathi eno tsashe akithe, akiphi lo akeqo shikalu nani.
3. Shikükau eno aküsamiqo gholo akiphi ghili küptsa kilelu nani.
4. Pujushiju keqo kūsajelu nani.
5. Qokipheqo jeli eno akiphi lo kiu pi ani keno ithilu nani.
6. Akiphi lo akeu kiqu lono inju keqo khochilelu nani.
7. Nagamiqo no kibekulho shi che keu ghili ithi kũphalu nani.
8. Pütüta no chusho che keu nguno, kũtau ghili ghi ithi kũpha eno pikilelu nani.

Nagami shiayeqou aughü lono ipekighi libekiniqo ye ajeli kutomo ani. Nagami shiaye ye kutomo akeu ghenguno libekini ghi pütüta gholo hila kiqu lono ani, hi ghenguno kughou ninguu no aghüzü shiu keno kibekulho kütüta keu kutomo chulu eno phuphelu nani.

Amipe kutomo wuve, kughou ashiaye kütamiqo sasü kidekungo eno kütsükimhe xüküqha keu vechewo no lakhino lakhi lau nalu eno shika kilelu pe aqhalo Nagami kibekulho gholo aphiphi shi chusho keu shi auva. Aqha no chu che keu yekulho ye, awoshi gholo akuthu, athokiqo süno lho keu, awoshi gholo axone süno lho keu,

awushi gholo akuwu süno boboi shi lho keu, akhaubo lono akha lho keu, ana gho lono awushi süno belho keu toi keqo.

Nagami no belho che keu ghola ye kûsa mono kumqho keu pachi shi cheni, ti ye axo tsünqüi eno shukuthuyi shi cheni

Nagami ye khaghino apu-asü ghola lono achuqupu ye müsape qhini keu ghola ighono akivi shi ithi ani, ti ghenguno, belho keu ghola ajeli kutomo shi mo namu igho no chukivi, chumghai shi belholu cheni. Nagamiqo no achuqupu müsape qhi che keu ghola ye, ami lono chuiyi pe qhi, amiti no nhupe qhino khetsünhe lono phu momu ami lono chuiyi cheni. Awoshi ngo amishishi eno akhaqo ghi ami lono chuiyi cheni. Nagamiqo ye ashi jeli kümütsü chuiyipe qhino aghola ajeli kutomo lono belho chu cheni. Ikemu akümügha kumo shi ashioqo ami lono chuiyi keu ye amichi kutomo ngove akeu lono ashiaji

shipüsa keu shive ani eno tipau gholaqo ye kûsükini ghenguno chu move keu ghi shi auvea.

Ashi momu akha amiti no nuve no khalau kütüghü pe qhi keu ghi shi cheni ikemu tipau ghola nguno, ami lono chuiyi keuu no akhoto shi pepimhe cheni. Achuqupu hami ye pütsü pe qhino ishiuuve ke thiu no chu keu ghi shi cheni. Nagami shiaye akichiu no aikhu pe axone müla no chu cheni, Hipau ye axo kumna ghenguno paküta keu eno ajekipi ghi kemu hami ghenguno ye igho no apulou kuchou ye kumo, ikemu alokemi ghenguno ye ighono chuju kepu ani. Hipau pesü ayekulho jeli kümütsü lo süno chukivi shi lhochu eno chatni ghi shi chu cheni.

Akhaubo akughunu pe abo huqo lo pütsüpe qhipe pua no chu cheni, ti ye ni nguno akuthu, achepho ipi pi cheni. Hi ye akhaubo akughunuqo pe kititi shi yethave no ado hami ghenguno pütsüpe qhi pu aa no athiu no ashi, akha momu ayetsüni jeliqo ghola süno lhochu cheni, itaghi kititi shi yethave khetsünhe lono phuve hami ye pütsüpe qhino lhochu keu ghi shi cheni, hipau pe athoki ipi pi cheni.

Ayiku eno anika ghi pütsüpe qhi pua no amukhu shive ke thiu ashopa toi kumuqo no phupe qhive cheni. Hi ye ashi, akhaqo gholo no lhochu cheni. Aghola hipau ye Nagami dolo cholimiyo no anishi ipi no müla cheni, Aghane nika akivishi phuputhove no pütsü pe qhi keu ghi shi cheni, eno hi toi keu ye ado kushuha ghenguno ghi qhilu cheni. Hi likhi kumo no, küsüghü tsüni eno xotsünguqo ghi akulho gholo sü chu cheni. Hi toi keu ye akuwu, atsüne, mügüsü, napa.

Nagami ye akhoto shi ana chu cheni, tipau gholo kholakithi, asü, akithiqo ghi chu cheni. Ashiaye khami ye kholakithino ana züqhü shi ghi chu

cheni. Hi ye ayeghi khilehi athi ye akivi shi ipeggi mono kholakithi pavi ipeggi cheni keno, ti paqo a lono chu cheni. Kumnupu tikishi pe kubove no asho shi chu keu ghi shi cheni, ti ye teli lono küsa, ami lono ghu, momu kumqho pe bechu keu ghi shi cheni.

Nagami chuqu ghola ye paküta keu eno bhala shi ithulu che mo keu ghola, timi jeli kümütsü no chu che mo keu ikemu Nagami ye achuyi, atsüko, chokibo, akih kulho eno ayetsüni jeli kutomo chu cheni. Akihghü ye igho no amekusho kehu kinimi, küami chuqu ipi cheni.

Hi nguno alau ghi ayetsüni jeli kutomo aki lo ghi pighi, aghasa lono sü ighino kichi chu cheni. Timi kümütsü ashou achuqu kivi jeli chu anamu, aughü lo pe kighi nhemügha no müla keu pavi shi chulu cheni eno khile khile che ghimu ni'u kibekulhoqo kümüsü auve cheni.

ATSATHI KIQIQO

1. Aughi lo pe kighi : Ni liqi ni no müla phelu keu chuqu kusho.
2. Kibekulhoqo : Ashi, Akha, ana eno tsüni jeli bechu lhochu keu.
3. Müsa : Achuqupu shipusave momu tsüve mono ado kushuwa qhi lu che keu.
4. Pütsü : Qhi pua kelo aju kilive axo ipe ghive che keu.

5. Bhala : Timi kŭmŭtsŭ no peitha momu pepimhe che mo keu.
6. Anishi : Ayiku nika shesŭ pesŭ akulho gholo sŭ chu che keu.
7. Chokibo : Tŭnaqu toi kemu azŭ kŭlŭ eno aghokiyo lo aghi che keu.
8. Akih : Akih ye ajeli kŭtomo ani akikhichizŭ chu che keu eno akihthi ghi chu che keu.
9. Athoki : Akhaubo akuthu pe xe momu puthope qhino akulho jeli lo sŭchu cheni.
10. Akihghŭ : Akih gholo akijeu hi ye akikhichizŭ kŭha eno akihti eno aza ghi lipe lhochu cheni.

QOKIPHEQO

A. Iniju akeqo khochile lo:

1. No ye Nagami kibekulho ghiliyo kiu kishino ithive nani kea? Kiu kishino lhophe ipeghi kea?
2. Nagami no achuqupuqo mŭsape qhi che keu ghola ye khi toi kea? Mŭsape qhi che keu ghola kichekipiye lakhi ghi tsŭ lo.
3. Kiu shi ye ashi ami lono chuiyive keu ye ashiaji ghenguno alo mo kea?
4. Nagamiu kibekulho dolo khiu no pakŭta eno ajekipi ke a eno chuju ke pu ani kea?
5. Nagami no pŭtsŭ pe qhi eno khetsŭnhe lono phuve no akulho lo sŭchu che keu kini ghili akiye shi lo.
6. Nagami kibekulho khipaqo pe sŭ no kŭsŭghŭ tsŭni eno xotsŭngu shino akulhoqo lo sŭ lho cheni kea?
7. No ye kishi pu Nagami kibekulho ye ajeli kŭtomŭ ani eno tipau dolo kiu kulho no kinimi chuqu kea?
8. Nagami kibekulho ghili jukelo igho no akivi chukepuqo kupuku no shi ithulu che keu ye azŭamunhu ghenguno ghi. No no hi kuchou ke ipi aghi a ye akiqio tsŭ lo.

B. Atsajo hipaqo lo achipiu kishephe lo:

1. Nagamiq kibekulho ye pakŭta keu ghilisŭqe hipaqo lono ithive cheni.
 - a. Akuju eno Amichii xo mŭna keu
 - b. Atsŭne kŭsave keu xo
 - c. Mŭgŭsŭ kushu eno axo lhoksa mŭna cheni
2. Nagami akichiu no pu lo che keu ye ashi mŭsape qhi keu.

- a. Ami lono chuiyi
- b. Akumoko a lo qhi keu
- c. Kûsa pe qhi keu

3. Nagami no achuqupu pûtsû pe qhi che keqo ye:

- a. Ashi eno akha
- b. Kholakithi eno asûna
- c. Aikhu, akuwu, athoki, aghane

4. Akihghû ye kinimi kuami chuqu ipi cheni,kiughengu;

- a. Ti ye igho no amekusho
- b. Nagaland khalau no sûghi cheni.
- c. Nagami no hi ye kinimi kuami ghengu likhino qhi cheni.

5. Nagami shiyeqo kughou kidekungo lu a ye kiu shive cheni kea?

- a. Pa nongu ye Nagami kûmûtsû kibekulho a phi phi shimasa
- b. Pa nongu ye achuqu mûsa eno tiqheli chuqu phuwuve cheni
- c. Pa nongu ye lakhino lakhi lau nalu kile cheni

C. Atsathi amuqo shi tsû pua keu lo khikhino pakûta shi ani keno kichephe lo:

- 1. Qhai, amichi, kusa, pûtsû, shipivi
- 2. Kibekulho, alikhuli shi, chuqukusho, azumulhu.
- 3. Kumqho, pugha, kusa, amichi,
- 4. Awushi, aghane, Awoshi, alaqhu, amishishi

D. Pûtûta no zatsa lono hipaqo ye kiu pi cheni keno akiye shi lo:

- 1. Akhaubo akughunu yethave no pûtsû pe qhi keu _____
- 2. Aikhu beve no pûtsû pe qhi keu _____
- 3. Aghane mûsa pe qhi keu _____

E. Amuqo shi ngo eno kûpûtsa

Nagami no kibekulho shi chu che keu gholâ pe no yekalamiqo sasû o likhi o kûkûmsû kiqi lono kûsaje kile lo.

F. Khuu khu no kiu kiu libekini lhopusû hughi aghi namu kije chu eno kije sho che keu ghili lakhi kiphimiyo dolo no shini.Hipau ghili ye kûmûtsû no libekini ajeli lakhi bepusû hughi keu pe kije chuni.

Alhoaye Gholá

SHIKAKULU PEKIPHEQO:

1. Leshele achipi lono philu nani.
2. Shikúkau eno akúsamiqo sasú leshele ghili kusaje kilelu nani.
3. Leshele kiqu mütsümishei shi ithiluve nani.
4. Alhoaye lono acheghi keu ghili ithi kuphalu eno vethalu nani.
5. Leshele lo atsati eno atsajo akithe shikalú nani.
6. Iniju keu achipi lono khochilelu nani
7. Zúletsakipi ye kiu kishi akipi shi cheni keno ithikulupu shi lo.

Alaghi aqa shive keu lo asübo aghu lo
Mütsü khetsünhe gho lono thuu
Aübo kitila huno pi, “Ni ye kushuha shi thuwuni,”
“Eno ti ghenguno tipau ye aloka ipeghi khava”.

Akupu qho lo aghokiti kiti la qou ani
Azü kuqo gügha no tsala kipe alephe.
Ti no pi “Ni ye aghoki kije lakhi shi wuveni,”
Ti ghengu no paikhavi qosüsü wuveaa

Aghau kitila no pa püsü lono yeu ipeghi,
Eno aghutu qha lo yehu yewo.
Aghauti no akichibo kuku lo shi ghi “Ni ye aghau kije shini,”
Tsala pe kighi pükapütsa eno pükapütsa a no yewuluve.

Apu itimi no pa pukhu loti pe ayeghi chope ngo no puthugho
Pano pi “Ni ghi kümütsü toi ke,”
“Ni ye thuwuni shi ani eno ayeghi qha kuloghi juni shi ani.
Pohu puwo ghi khije hi kighithelu keno tije hi alo.

Alhotheqo ju no Alhoayeu za no numighei ngo,
Ikemu li ye panoqo pheve mo ti shi ngo apeni shi.
Li no ithi ani hu kümütsü thuwu eno kitemi shive nani.
Hino alhokuthu alhoaye’u keno.

ATSATHIQO

1. Alaghi : Timi no iqho iqhi che keu
 2. Kushuhah : Shohe iku to mūla keu momu akuchuqu pe pi cheni
 3. Qosūsū : Azū aqhou qosū iqhi ani.
 4. Ayeghichope : Aphukhu pe ala che cheni ikemu hi ye aphkhu loti likhino ayeghi
nepe ngo keu
 5. Alhokuthu : Tsala kipe patho.
-

QOKIPHEQO

A. Iniju akego khochile lo:

1. Leshele lo khunoqo no lhothemiqo ipi ani kea? Pa nongu ye kiu shini shi akhani kea?
2. Kiu ghengu lono Alhoayeu zah ye alhotheqo pelo thuwu pe moni ke lakha mo kea?
3. Kiu ghengu lono Alhoayew pa za alhotheqo ju pe numgheyi kea?
4. “Ni ghi kūmūtsū toi ke,” Hi ye khuwu no pi ke a eno ku shi pi kea?

B. Atsajo ajeu akeu lo phiju no, piu akeu lo kimeve lo:

A		B	
1	Apu itimi no	a	Mūtsū khetsūnhe gho lono thuwu
2	Aghokiti kitila no	b	Pa pūsū lono ye ipeggi
3	Asūbo aghu lo	c	Pai qosūsū wuve
4	Aghauti ye	d	Ayeghi chope no puthugho

B. Atsathi hipaqa khape atsajo shi lo:

1. Thuwu
2. Yehu
3. Apukhuloti
4. Qowu
5. Kitemi
6. Aghokiti
7. Aqhou
8. Aghutu

D. Latin tsakipi lo no züle tsakipi (Extempore speech) ye züle lono momu kutokughoi lu kepu süchedo tsü mono paikhavi lono akimiji hami ghili piju pe keu. O kighithi ye kiu kuto momu kiu qhemi eno ololo shikulupu ani kemo keno eno kihikütha do lono akimiji kiki lo no atsapi kishekha shilu nani kemo keno chekukuju.

Züle tsakipi shini keu lo ayeza hipaqa papeni.

- (i) Akiqi kuchou likhi pini. Akumou momu kichileu ye alame aqhou tsü nani.
- (ii) Atsapimi kümütsü ado kihikütha athuthu kishe do 2-3 tsü nani.
- (iii) Kughou kihikütha do veche veni keno tighi alame ikighive nani.
- (iv) Kiu tsakipi lo no pi kepu zakütsü shini keno hukuthu lono kishekha kuto tipau tsakipi likhi no pini ikemu English lono Hindi momu Nagamese tsakipi xuküghave a ye tighi alame ikighive nani.
- (v) Xaküthamiqo no kiu xakütha shi keno tino kishekha.

Züle tsakipi kichekipiye lakhi aqhou ani.

‘I no axamunu shi aghi a ye’

“Khile hi axamunu kupu ani keno, lakuju acheni” I no axamunu shi aghi a ye ni ye khetsünhe xamunu shini eno alhokuthu khetsünhe papeni. Ni ye aküzü ye azübou tsüveni. Ni ye qhemüghayi, müzüchoyi eno kuchoma keu shi akütsü khapeqhe pesü athinikhoi phithileqheni.

Shikepu kümüla:

Züle tsakipi akimiji hipaqa khape shi lo (Shikükau no hi nguno alau ghi süküpha lu nani)

- (i) Alhoaye sükukusho.
- (ii) Azüamunhu kikili.
- (iii) Ningu sübo sükukusho.
- (iv) Nagaland lo axamunu jeliqo.

Akükau'wu Alebo

SHIKAKULU PEKIPHEQO:

1. Akiphi lo akego vethakulu shi ghi philu nani.
2. Tsashe eno atsathi akithe ithi kuphalu nani.
3. Kümüsüju ghi khisa xa, eno kiu shive nani keno ti ghi ithi nani.
4. Khisa ghili shikükau eno aküsamiqo sasü küptsa kusaje kilelu nani.
5. Apuasü ghili ithi kuphani keu lo pükapütsa nani.
6. Akiphi lo akego inju kelo achipi lono khochilelu,atsapi eno akiye lo ghi.
7. Atsahthi achipi shi peitha no akiye ghola achipi lono yelu nani.

Sangtammi puasü xughili lo, khaghi ashuki eno atine pama ye akusau kiviü. Pama ye alhokuthu lo kümütsa ado kivi kümütsü puwo che. Ghu lo lakhi pama no alaghi lo ala cheche kelo timi lakhi amto lo awucho/anathi nive keu,alu lono xapu wocheghi keu ithulu.Hi ithulu kemütsa atine no ishi pi , “I no ithulu akeu no ye ithulu ani ma?”

“Oh iyei! khu no hu awucho ithumlani kea? I kujo ye pai kiu ala amqu shi mo ayesa ani ipi”.

Ti shino atine no pama kiu shini keno ashuki vilo pi. Pama ye atsünipho lo itsüve no timi hu khea.Timi hu no kupunu ighi kemütsa pama no

aghügha kuloghi lono igha kelo, timi ye müsave no amuto qhive no pano po kulu thaqhu pove.

Timi ju ithumlave ke thiu,ashuki hu no awucho pesü pa binka lo bepe asübo lo ikuve, eno asü loka lo iqa no lakhi khino khochu auve.

Atine ye asübo mughomütha kehu jupuku no ashuki vilo pa ghi tsü lo ipi, ikemu ashuki ye iniküküzüi veno chimla ke toi ngove, eno ti shi awucho/anathi chu eno akola pe ayeghi lo vepiqive ghi a. Atine no awucho/anathi khu ke kümütsü lo, chuve keu kola likhi vepiqitsu a.

“O do ghi ighi nani ke” ipi ashuki vilo

atine no pive no,atine ye amulo ide süsü aghasa kudau wuve. Pano ti shi che kelo no asü loka lakhi lo akihbo aghi keu ithulu, atine no pishipuku ju a kelo ashuki ghi pakudau ighi. Itehi pa ye awucho/anathi chu khave no atine gholo wuveni ke ighi. Ashuki no atine vilo” no ye kunguu kiu ju ani kea” Atine no kunguu jupuku ghi ishi pi,” hu ye akükau’u lebo ke, pano I pelo hipau jukutsü peni ke I piche puani, alebo hipau ye asütsa akiqueu, timi khu no mu chilu miphi ke” Ashuki ye igho no ithinishi eno aghügha hipau chiluni shi kütüve, ti ghenguno pano pa kūsau vilo pa pelo heju pelo ipi pi auve.

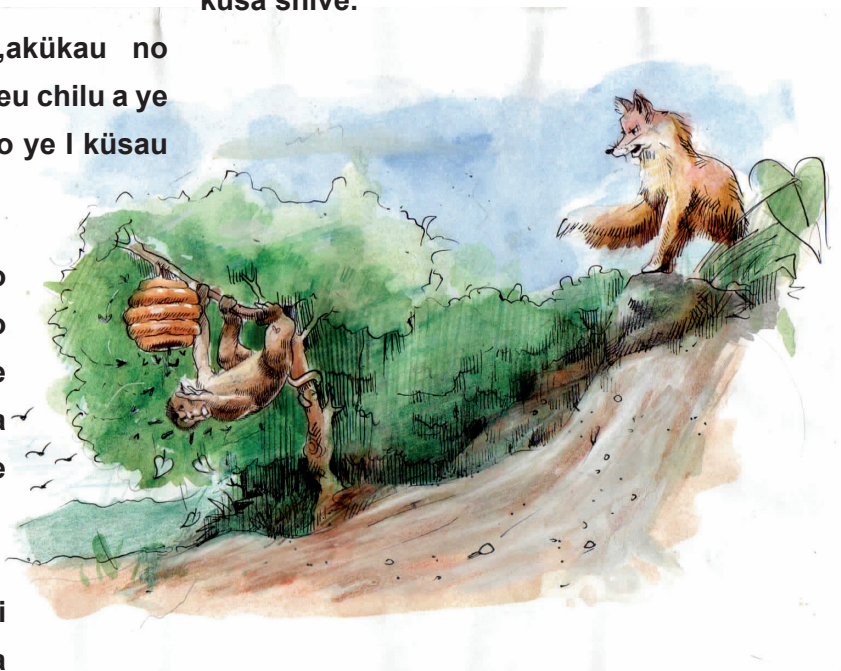
Atine no ishi khochile,akükau no kutami no alebo he aghi keu chilu a ye amulo ide nani,” ikemu no ye I kūsau ke I no o pelo heju peni”

Eno atine no ashuki vilo pi pano naguto lo iqho no akükau timi khiuala che mo kemo keno juni ke pa vilo alebo heju lo ipi pive no ato lo iqhove.

Pano wumiphi züu ashuki vilo ishi pi, “I no igha kemütsa no ye alebo he ithu lo, ikemu atughu lo

ye asheshino he lo,eno aghügha kitila ipe ghive ke thiu no igho no he lo, ti shi a ye no no vethalu nani” “iyei ti shi ni”, ipi ashuki no khochile. Atine no naguto lo po ikuve no putou no ju a ke ghili shino ishi pi, “khu mu che mo ke alebo he ithuve lo ipi!”

Pa vilo pi ke toi, ashuki no alebo hethuve. Hukuthu lo ye ashehino alebo he aa, thab!...thab!...thab eno/ asütsa kititi chilu kelo, pano itaghi igho no he ithuve..tah!tah!tah!tah!. ..Pai khavi lono akihbo kuchopu no ashuki küzülüve no pa qüqhi ithuve. Atine no pa pishiqhi akeu vethalu veno ashuki ye ashekha lo ye amulo kūsä shive.

ATSATHIQO

1. Amüqu : Pishiqhi keu küpüghü
 2. Khochu : Kiu xathi mu akola akeu pe khochu ipi cheni.
 3. Iniküküzüi : Chilü aa mu amuqu shi keu.
 4. Akihbo : Asü kungu ishe aghi cheni.
 5. Küzülüve : Akihqo no qüqhi neno buholu keu
 6. Qüqhi : Akih momu alahche no miki keu pesü qüqhi ipi cheni
-

QOKIPHEQO

A. Iniju akeqo khochile lo:

1. “I no ithulu akeu no ye ithulu anima?” Hi ye khu no khu vilo pi keu tsa kea? Atsapiu ye kiu ithulu kea?
2. Atine eno ashuki pama ye timi lau no kishi pu awucho luni keu muqu shi kea?
3. Kiu kishive pu awucho ghenguno aküsami dolo aküsamiqo kuqho kile ve kea ?
4. Kiu gho lau no atine ye ashuki alakimleu shou amuqu shi kea?
5. “Ikemu no ye I kūsau ke I no o pelo heju peni” Hi ye khu no pi kea eno hipau kiqu ye kiu kea?
6. Ashuki ye pano müla keu qhemi ithuli keo atine no akumou shi kea?

B. Achipiu tsathi khape kümüsa akeu lo süve lo:

1. Timi hu ye pano _____ thaqhu posüsü wuve.
2. Atine no kugnuu jupuku no _____ kiche pu, hi ye akükau lebo ke ipi.
3. Atine no ashuki vilo atughu lo ye _____ alebo heju lo pi.
4. Ashuki no atine lau ighikelo _____ ithulu
5. _____ ye ashekha lo amulo küsa shive.
6. Atughu lo ye _____ no helo, eno aghügha kitila ipe ghive.
7. Akih bo kuchopu no ashuki _____ no pa qüqhi ithuve.

C. Ashuki eno atine pama ye akūsau kiviū kuchou ke shea? Akūsami kivimi ye kiu toi cheni kea? Akiphi lo khisa akeu lono kimighi ju no akūsau kiviū ye kiu toi kemi keno aqhou lakhi shipe pua keu toi shi akiye shi lo

<i>Akūsau kiviū</i>	<i>Atine eno ashuki</i>
1. Kuphu kile cheni.	1. Alakimine eno kuphu kile mo
2.	2.
3.	3.
4.	4.
5.	5.
6.	6.

D. Akiphi hipau lo ashekha lo ye amulo kūsā shive, ikemu o likhi o kutoshino kūmūsūju no khisa ashekha lo alokivi shive keu khisa lakhi ye ju lo:

Agigihu, Loküghüxa eno Ajekipi

SHIKAKULU PEKIPHEQO:

1. Akiphi lo akeu vethakulu shilu eno philu nani.
2. Atsathi, tsashe akitheqo ithi küphalu nani.
3. Akiphi lo akeu kipi lono inju keu khochilelu nani.
4. Atsah kipi ghola akithe shikalu nani.
5. Akiphi lo akeqo kümütsü shikükau eno kiphimiqo dolo kusaje kilelu nani.
6. Kütami no akivi pighi akeu gihu eno akishe tsü nani.
7. Agigihu, aloküghüxa, eno ajekipi shi keu mekua ithi eno pekupuni ke pükapütsa nani.

Aqha lono Nagami ghili ithi che keu ye, Nagami ye igho no amulo kumuto aghakigide ghüshimi ipi keu ghengu ghi, ikemu hi ye ashou pephe che mono akeu ye ningu dolo agigihu, aloküghüxa, eno ajekipi shi keu kimihi kile, ti pauno ningu qoaho lhoaye ye pükapütsa küqhalu shini keu alolo pighi acheni.

Akphoto no Nagami küxü lo ye agigihu eno aloküghüxa ye ayimqo lakhi lo agi eno azübo toi ke.

Mütha kemi timi shi aghi namu, o la lo ikuqho ikiqi che ghi keu ye loküghüxa gigihu tsü cheni, hi ye igho no jukivi shi Nagami dolo akighiche ghilikivi shi pepimhe ighi ke, ikemu itehi ye

tipau ye püha vea. Khaghi kukhuaye pekimhe che keu ye kümütsü alaghi lo che kelo timi sholu a ye agigihu tsü kile che. Hi ye igho no küsami pami gihu keu eno alokivi shi ikhilu kile che keu michi. Aqoaho no xüighi keu ye küsho kilelu kelo itimi pa ghino kichi momu atavemi agigihu tsü ighi.

Kichimiqo sasü kusho kilelu kelo khilemu kichimi pa ghino o putsa pe keu ye akukhuaye lhoküsa. Kichimi pa ghi akükümüsü eno atsa piju pe keu ye alaghi lakhi lo ye agigihu pe tsüa keu michi. Tiqhelimi kipi lo ye no ye akighithi kuchuqu phive kemi momu akiqheu lakhu lo ngo aghi pina mu, Nagami kukhuaye lono akeu ye kichimi atavemiqo ye amikucho,

kuchuqu amipe kiqu lono ikhilu cheni. Kiughengu kusholu eno kûpûtsa kile a kelo agigihu sûmsa pe tsû eno ikhilu keu ye akivi ghili pi ye ani,

Akûkûpûtsa momu kuho ngo akelo alhokuthu lo kichimi pa ghi pi peni keu do tsû lo. Itaghi akukhuaye lakhi ye, khilemu itimiyo ye pa nguno kichimi vilo aje lono kuche mo. Kichimi kuni keu ghengu no alhokuthu lo azûu tsathi paghi sûno pi cheni ti ye pa eno li mipe kiqu lono kiu kishi pa eno li je ku keu pavi nani keno. Hi ye afo akichiu/amu, ani/angu, apu/aza, apuza/asû ipi keu toi keqo pesû pini keu. Itimiyo no kichimi ku keu gholahila ye ititungu kuchou shi aphi lono shika huthuve pe cheni. Khu no tianu no kichimiyo ajepi no kuchen keno ti ye phi mo ghihu mo keu kiqu shi eno ti paqo ti anu pe sû kûtsûmoti ipive cheni. Apuaza no kûtsû shika mo kepi pi cheni.

Ti toi alimi alagha dolo ghi kûmûtsû no akichiu ye agigihu tsû cheni eno tipau kiqu lono amheghi ghi kichimi lono itimi saje pûkha tsû cheni. Alagha akuchopu lono kipitimi dolo akichiu ye akighipi shi cheni. Alagha tsa ye alagha lo akichiu no kughu cheni hi ghengu pa ye gihu kuzû. Ti shi aghi na

mu alagha ye akuhuaghu ighikile keu eno ti no abolomi hekûtsû kile keu ke. Aphuaghûna kûmûtsû lono aghami dolo amikucho eno qikhikighiyi keu aghi mo pi namu gihu kile keu eno lhokûghuxa ye pighi ache khani.

Ajekipi shi keu ye Nagami mûlo lo igho no akimithe shi qhi acheni. Nagami kûxû lo kiu no mu ajekipi shi xû keu sasû kimighimla, eno aje kipi shini ke ghenguno khaghi ghulo kilo ye akûxû ghi lukileve che eno ti ghenguno aghû kuto shive che.

Ajekipi shi ghi xûni keu ghenguno kuchou lo puthugho pesû, amikucho shi, piqhive keu shikupu, amikucho kûxû xû, akûpûnaqo lo amulo kumuto pephe, timi pelo khile mu o tianu jukunathape kepu kumo, ajuaje kivi shi xû, akukhuaye kivi kûxû xû keu vechewo agigihu qhe, khilemu adou lono timi pe lono thowokha lo gihu mo keu shipe kevi lo, kughengu hipaqo laghi pe agigihu eno sûkûmsa kiquhi.

Akhuaye kiviyo ghenguno agigihu ghi ithulu cheni, ikemu tipau gholo ajikûmka amulo kighide eno timi kûtsûlu ighi keu ghi kuxa pe ani. Nagami ye aghû ghi shi, kûlakishi ghi shi ighi, timi shou kimiye kini kûmula

ghi shi eno kütsakungo keu ghi timi keu vechewo agigihu eno sükümsa
 no ni shou shiaye ni ghi shive cheni. ghi qhelu cheni.
 Ide chile cheju kithe a ye aqoaho küxu
 ghola pa pe xüno amekua lhoaye pi ghi

ATSATHIQO

1. Agigihu : Alhoaye kivimi timi no ithulu cheni.
2. Lhoküghüxa : Müqümügha alo lo pighi mo kemi momu müqümügha kümula shi che mokemi.
3. Azükinimi : Kaku kiphi momu kiu kiu kümlaqo shi aghi na mu aghütsü müka mono müla ithave che kemi.
4. Akighiche : Paküta keu ghusho ghili momu paküta keu nhemügha.
5. Amikucho : Püka miki mo momu alolo kühakügha küha kemi.
6. Atsathi züu : Aje momu ajetheli züu atsathi peitha che keu.
7. Ajuaje : Akümüla kivi momu ghushoghili kivi pe pi cheni.
8. Ghushoghili : Aghilisüqe alo keu.

QOKIPHEQO

A. Iniju akego khochile lo:

1. Nagami kukhuaye kimihi kile keu küqhalu shini keu ye kiu lono ithive cheni kea?
2. Kiu shi ye Nagami küxü lo agigihu eno aloküghüxa ye ayimqo lakhi lo agi eno azübo toi ke ipi kea?
3. Kichekipiyeqo tsü lo kiu shi ye Nagami ye igho no kichimiyo gihu eno sümsa cheni kea?
4. No ye kishi pu Nagami ye agigihu tsükile keu igho no akhoto ipi ithi ani kea?
5. Kiu gho la lono pa ye ajekipi shi xü che keu pephe luni kea?
6. Aghükishi eno külakishi pama pesü Nagami ye amekua lhoaye pi ghi cheni ipi kea?
7. Nagamiyo ye kiu toi keu gholaqo lono kichimi gihu cheni kea?

B. O likhi o za tsau no timi hipaqa kishi ku cheni keno akiye shi lo:

1. Totimi o ngu no akichiu _____
2. Apumi momu muchomi o ngu no akichiu _____
3. Kiptimi o ngu no akichiu _____
4. Totimi kitemi _____
5. Kipitimi kitemi _____
6. Topumi lakhi _____
7. Muchomi lakhi _____
8. O pu ngu no akichiu _____
9. Kulave kemi totimi _____
10. O za pa za _____
11. O pu papu _____
12. O za peu _____
13. O pu chepu _____

C. Atsathi hetha pepu akeu kiqu, atsajoqa lo khi pau no achipiu keno kishe lo:

1. Kichimi.

- a. Apunu mipe aghulo shino akiphi ki lo wu cheni.
- b. Asa aho lo sakiphemi.
- c. Apunu mipe kutomu shive no timi laghi kichetsü che kemi.

2. Agigihu.

- a. Timi kivimi, aghokulumi, shitsami, akighithi akemi no ithulu cheni.
- b. Kixikilami, hekiqhimi, kumlhomi no ithulu cheni.
- c. Thokha lo peitha kivi.

3. Akihghü.

- a. Apu aza chuqu
- b. Angulimi anilimi, chuqu
- c. Küami kinimi no qhu chulu cheni.

4. Akighiche ghilikivi.

- a. Nagami ye pape che mo
- b. Asheshi küha a ye
- c. Lakhi kini ghenguno

5. Nagami kũxũ

- a. Kiu lono mu sasũ kimighi mũla
- b. Kuchubekũtsũlai keu kũxũ shi ache
- c. Anhekũshu eno aghichibo keu shi ache

D. Atsathi achipiu pe aa kũmũsa akeu lo sũve lo:

1. Nagami _____ lono akeu ye _____ atavemiqo ye amikucho.
2. Titoi _____ alagha dolo ghi kũmũtsũ no _____ ye agigihu tsũ cheni.
3. _____ shi keu ye Nagami mũlo lo igho no _____ shi qhi acheni.
4. _____ adou lono timi pelo no _____ lo gihu mo keu shipe kevi lo.

E. Atsajo aqhou akeqo phiju no ghushoghili khino gihu kũzũ,khino gihukũzũ kumo keno ,ajekipiku mo,alokũghũde keo iqũnheikemi keno kishe ju no akiye shi lo:

1. Akiphiki lo kiphimi lakhi akithe ighikelo, no no wuno o likhino pe kilethi shi eno pa pũtsa _____
2. Thekuju sũ a kelo, o kũsau no mtha no aghi keu no no pavi lo pitsũ _____
3. Akiphiki lono no iqa ghi shikũkau vilo iniju _____
4. Timi akithe lakhino numghei shi o pũtsa kelo no no atsa pi mono vejoi wuve _____
5. Yeghi kilu lono ghũzũ shiche kelo, apuza lakhino ithugho cheni, no no iqa cheni, ikemu no ye li kũghũqha mo _____
6. Akiphiki lo timi kũmũtsũ no Tokaho sasũ itho ani, no no ithugho pu ti shi kepu kumo ipi _____
7. Hokato ye akighithi, akini, akialu kutomo a kemi, pa ye aphu lo kũkami,eno kimiye kinimi _____
8. Akato ye ghũka kutomo pesũ akiphiki lo ighino timi shikimine, eno aqhekũza shi _____

A.Z Phizo Kümülaqo

SHIKAKULU PEKIPHEQO:

1. Kiphimiyo pelo khaghi wove keu tiqheli lo aqoaho eno yepeka ghili ithi küphalu penike ghenguno.
2. Kiphimiyo pelo A.Z. Phizo no Nagami ghenguno müla che keu ghili ithi peni keu.
3. A.Z. Phizo kükü vechewo Nagami kükü lo akikili kiu süghi keno ithikuphalu penike ghenguno.
4. Nagami sakiphemiyo no Nagami ye kiu kishino aküka ithilu moayesa keno akükü tsü keu.
5. Akiphiyo achipi lono philuni ke ghenguno.
6. Tsashe eno atsajoqo akithe ithi küpha luni ke ghenguno.
7. Akiphiyo kishekulu shi ithi kithelu nani
8. Shikükami eno kiphimiyo gho lono akiphi ghili küpütsa sütsa kilelu nani.
9. Akiphi lo akeu kiqu lono akükümüsü tsü kilelu nani, alikhi akutoshino akiphi lo akeu ghili akiye lono ye philu nani

Angami Zapu Phizo, ye Nagami xüghili lo igho no akhotomi, jukucho akemi, lotsüloghui kemi eno amulo

kumutomi lakhi. Pa phi lo akivi hipaqo akeu ye khilemu pa pheve mono kiu kiu tüqhüdo ighi namu akümto shino tokulu shilu. Pa kūsau kiviuh lakhino ishi pi “Phizo ye amhekiqi hesa mono kiu kiu shi namu pano püzü süsü che keu tokulu shini keu ju che”

A.Z. PHIZO KÜXÜ GHILI:

A.Z. Phizo ye Mozaqhi 16,1904 Khonoma lono punu. Papu Krusietso Dolie ye Ihidi kishimi eno aphughi khalau aphivi lo akeqo Ceylon (Sri Lanka) eno Singaporeqo lo yizüu che. A.Z. Phizo ye papu pe igho no akishe tsü eno pa ju amulo kiqu shi

ache. Kughou Phizo no apunu mipe 11 shi a keno papu ye Luuqhi 7, 1915 lono aküxü kühave. Ikemu pa za mülo kumuto ju pesü pa ye lipi mono xü ache. Pa za no pi che keu no pa kimiji shi qhilu ti ye; “amikuchomi shi lo, timi ye thive nani, ikemu pa je ye alhokuthu lo xü ache nani” Pa kükü kupuju lo pa ye khilemu atsa hipau kümsüna che mo.

Itimi shi che kelo ghi pa ye igho no itimi kivi eno kümüsükülu itimi lakhi shi che. Pa ye Apuki (Thehu) (Angami phuqo lo kiptimiqo hekütsü no atsa küküptsa shi che keu lono akivishi pa qophe luve) Apuki (Thehu) hipau lono pa lagha limiqo xüghili kümütsü ithive, Britishmiqo no kishi amikucho kumo shive, eno Khonomamiqo no aghime shive keqo, ti paqo ghili ithilu pesü.

Akphoto shi pa ye pa na lagha ghili phukutho lu, eno kichimi gihuni keu ithilu eno thowokha kümütsü lo kutuu kulu shi, kimiyekini shi, aghokulu eno pa likhi pa ghasü kulu shini keu no pa lolo ache. A.Z. Phizo ye Rivenburg Mission School, Kohima lono phi huthu. Athiu ye Shillong Government High School lo phi wuve. Eno Sagiqhi 9, 1930 loye, A.Z. Phizo ye, Tseminyu

no ghami Jwenle ipi keu sasü külakupu shiluve.

Hukuthu lo ye Pa ye 1929 mipe lo ye U.S based Bible company lakhi lo akümüla shi che. Kemu Company hipau ye Canadian company lau je süve. Pa ye abolomiqo hami sasü yeghikilu pukhu müla kithe che keu lhidi khaqhino tile hi akümüla shi che kemu tipau ye pa lo kiqu shi move, eno küttau kümula shini keu kümüsü ju a.

A.Z. PHIZO'W JUKUCHO:

Nagamiqo ye apuasü ki alu igho no kimiye cheni eno aphuaghüna kümütsü no pütüta yeghi bocho süshope qhini keu ghenguno pükapütsa cheni. Aphu kümütsü lono pütüta she amzü lo alukichi lono kupukuno shi chu sho kepu ipeghilu che. Tipau ghuloki lo ye xü ani ke ghenguno aluche shou pükhübepe shi ache. Ti ghenguno “Urra Uvie” kiqu “Ni ghakhu ye niu” ipi keu ye Nagami lolo mütsümishei ache.

Nagami xüghili lo A.Z. Phizo no ighi mipi züuu no niu jümchi aghi moayesa keu ghenguno icheime ache. Nagami ghenguno Pa ye jukucho kükümüsü pi ghi ache ti ye “timiqo gholo no timi shi, aghakhuqo gholo no aghakhu shini” keu.

A.Z. Phizo'u jukucho ye Britishmiqo no ni qhasü pe a che keu likhi mujochileni keu ghengu likhi kumo no Indiami sasü ghi khüh no Nagami yeghi pükha pheni keu küpüghü ghi shi. Pa ye khilemu "Tsübui keu Yepeka pesü Miyei keu Yepeka lo kili" keu juni shi mo eno pulo mo kuchou.

A.Z. PHIZO NO BURMA LO:

A.Z Phizo ye Burma (itehi Myanmar) lo1933 mipe lono wuve. Pa ye kimikhimi kehu lhidi jeli ghi kutomo shiju ikemu tokulu shi mlave.1944 mipe lo ye pano Burma lo a kelo no pa ye Indian National Army (INA) lo sakipheu Subash Chandra Bose eno Japanmi Yepeka Ghüşhimi (Japanese Imperial Army) sasü küsholu. Hipau ghuloki lo ye, Japanmi ye Britainmi sasü aghüşhi a,eno Japanmi ghüşhimi gholo (INA) sasü Manipur eno Nagaland lo wuno Britishmi Ghüşhimi ha pheveni keu ghenguno iloni keu shia,ti ye Britishmi ghüşhimi akeu a lo. Subash Chandra Bose ye A.Z. Phizo no pa kuphu tsü a ye pa ghi Nagami kuphuni, Nagami jumchi tsüni keu shi tüshoqhive,ikemu ti ye aghüşhi ju no no kiu qhemi lo ighini keno tipau kiki lono jutsüni keu shi. Ti shi keu lono Phizo ye pa nongu gholo

küqha no British Yekipemiqo (British Imperialist) Nagaland lo akemi sasü aghükishi huthu. Ikemu pa nongu ye to mlave no kiumu akiqi kuhave. Phizo ghenguno ye, Japanmi shi aghina Britishmi shi aghinamu aphi phi kiki lo kümüsü ilove, ti ye Britishmi kuka shi aghina Japanmi kuka shi aghinamu kiniqo khalaumi kehu. Khalaumi pe lono Nagaland qhasüpe mo eno khalaumi ye ha pheveni keu likhi kümüsü luve. Ikemu pano Japan ghüşhimi gholo süküqha no Britishmi sasü aghüşhi keu ghenguno pa ye Insien eno Rangoon kughuki (jail) lo süve. Hipau ghulo ki lono pa ye ayiko küsü (erysipelas) süuve ti ye pa gi lo apiyi ipeghive. Eno pa gi ajeu ye thive, eno akoghe ghi kilive, kughengu Britishmiqo no pa pelo shikipivi ki lo wupe mo keu ghenguno. Ti shive aghinamu pa ye amulo lipive mono Nagami ghoshika ghenguno akümto shi kithe eno ishi pi qhi. "Ni ye Nagami atughuu, Nagami akiniu eno Nagami akuthuu".

MILISÜ:

A.Z. Phizo ye1956 mipe lono Burma kughuki lono khaqhi pheve. Tipau mipe lono pa ye Kohima lo pa kibolomi lau ide wove.Pano ide ighi keu kimiji ye Nagami iqhipheni keu ghenguno

pa kükümsü igho no kije shipe ighi. Kohima lo ighi keu mütsa lono milisu aphughi lo ipegghi aghi keu ithulu. Pai khavi lono pano hi ye Alhou'u tüşhokiqhi kepi kümsülüve eno hi ye Alhou no Nagaland ghakhu juvi shi tsüni akeu michi ke ipi ikhiluve.

Itaghi 1956 mipe lo, Phizo eno Nagami sakiphemiqo no Nagami'u michiphi mülani keu ghenguno Remensinyu phu lo, ti ye Rengmami yeghi lono küptsa akelo no, tile hi ghi milisü lakhi ipe ghive. Tile no igho no alokivi shi milisu pesü Nagami'u michiphi shini keu shive.

A.Z PHIZO'U MIJEKÜLA KÜMULA GHILI:

Pano itimi shi ache keu ghuloki lono Naga Klub (Naga Club) qhakhi ti ye 1918 mipe tipau ghuloki lono mu Nagami ye ghoshika kükü shini ipi keu kükümsü pighi che, hipau ghuloki lono pa pe akiyetou Naga Club lo shi che. Eno kughou pano Burma lono ide ighive keno pa ye Naga National Council (NNC) lo akhotomi shi müla ache. Pano Nagami jumichi ghenguno ayeghiqha no che che keu ghola lono kilive tsü, Ayeghiqha Ghüshi Akiniu (Second World War) vechewo shipüsave keqo, British kuka Asia

lono kühave keu, Eno Gandhino aji chiji mono aküka khu ithuve keu, Netaji no ayeghiqha yekipe akitheu ghola lono aküka khu ithuve. Hipaqo kümütsü vechewo pau ayekipe phukutho shikupulu. NNC dolo amuqo kini akeu pano ithulu, amütami mqo eno ayiküsami mqo. Amütamiqo no külakishi ghola lono Indiami sasü külakishi shini keu kümüsü, ikemu ayiküsami mqoqo no aghü nanu pesü aghü shini keu pulo. Ishi keu lono Nagami dolo avehu izü keu eno kübangü keu shive.

Liphiqhi 11, 1950 mipe lo, Phizo ye NNC lo alakhümpeu abidi-u shi kisheluve. NNC makho ye Nagami kukhuaye, Naga mishika, Naga peküküqha, Naga jemichi süküşho, eno Nagami ghakhu püha moni keu.

A.Z PHIZO NO AMHE IGHIKULU:

A.Z Phizo no akiqheu kümula hami shilu keu qo. Nagami ye pütüta chipiu yeza pighisü xüighi pe puani ti ghenguno Phizo no Nagami no aküka ithukulu tsala pe Saghiqhi 14, 1947 lono shupheve tsü, Indiami no aküka itukulu tsala ikhilu miphi züu no atsala lakhi züu no ikhiluve keu. Nagami no aküka ithukulu tsala pini keu pe UNO, New York eno British Indian Government lau asütsa tsüve,

ti ye New Delhi lo telefon lono.

Pano aghakhu pulobekütsü (National Plebiscite) shilu ti ye Mozaqhi 16, 1951 lono, hi ye Nagamiqo lau Indiami yekipe qholo ngoni eno ngo mo ipi keu pulobekütsü. Nagami dolo saje 99.9 % no Indiami yekipe qholo ngo mo ipi pulobekütsü shive. Eno hipau xakütha pesü United Nations lo tsü puuve. Pano kughou NNC lo alakhümpeu shive keno, pai khavi lono NNC yepeka pesü mijeküla yekipe ghola lo süve eno ashiaye kümütsü peküqha pe küqhakulu yeghiqha lakhi shive tsü. Pano Kipelau Nagamiqo ghi sükütsü shive tsü eno Federal yepeka shiluve ti ye Lusaqhi 26, 1956 lono. Phizo no atou shino Nagami shiaye kümütsü ghenguno pükapütsa mülaju akemu azüamunhu alo mo kithe ipeghe auve keu ghengu no NNC no Aniqhi 12, 1956 Sanis lono aküküpütsa shino xatha keu no A.Z Phizo pelo Nagami ghenguno United Nations pelo no Nagami tsa lo chosü tsü peni ke ipi pa kishe pe puwuve.

A.Z PHIZO LONDON LO:

Phizo ye London lo Tixiqhi 12, 1960 lono wuve. Kughou pano London lo akiyeu kungo aa lo ighi keno zakhemiqo no pa lakha keu shi. Kiu

ghengu pa ye aghüzü kaku (passport) küha keu ghenguno, ikemu pano ishi pi, “Britishmiqo no ni yeghi lo ighi kelo pa nongu ye aghüzümi kaku pe mono ighi. Ni ye Britain lo ighini keu ghenguno aghüzü kaku pe ighi ma a ye sa kea?” ipi khochileve.

London lo pa ye Nagami ghenguno pükapütsa, ikemu Britishmiqo no pulotsümo, kiu ghengu pano ayeghiqha ghüshi akiniu (WWII) ghuloki lo Nagami ye Japanmi ghola küqha kehu, eno India yepeka ghi pa ye lachile kemi kepi pive. India yepeka ye pano London lo ngo a kelo British yepeka vilo pa jukuto peni keu tsa ghi pisüve tsü.

KISHEKHAU IKIGHI:

A.Z Phizo ye Gixuqhi 30, 1990 pano ngo che keu a London, UK lono thive, tipau ghuloki lo ye pa ye apunumpe 86 shi a eno amipe 40 alakhümpeu shino thive. A.Z Phizo sükumo ye Nagaland lo Mozaqhi 10, 1990 lono süighi, kughou pa sükumo Dimapur lo akiyeu kungo a to keno, züle lono milisu lakhi ipeghe, ti ye pa ikhilu keu michi shi ghi, eno timi aqo kitikhino kumuqo no pa sükumo salu ghi “ningu ye tolu nani” ke pi keu le phe.

A.Z Phizo kumo kükütsü kúpüghü ye Khuochiezie, Kohima lono ikhilu ,ti ye Mozaqhi 11, 1990 lono eno Nagaland Secretariat phivi lo ato aghulo lakhi lo qhove. Aa hipau pe Phizou Naghuto (Phizo's Hill) ipi kulu vea.

Phizo ye pa samo shikupu mlave kemu, Nagami pekuqha no lakhi shilu eno ayeghiqha no Nagami ghili ithilu keu ye pa vechewo ghi

kei. A.Z Phizo ye Nagami Yeghiqha pe ni likhi ni Ghoshika shi xüni keu Hukuthumi (Naga National Movement for Freedom) ke. Ti ghenguno pa pe Nagami Yeghiqha papu ipi kulu kepu.

Ishi kuto Nagami küküpüna hipau ye Asia Appeu (South Asia) lo mijeküla küküpüna akushuu shi ani eno itehi kuto xakütha ithulu mono aphi.

ATSATHI KIQIQO:

1. Apuki(Thehu) : Angami phuqo lo kiptimiyo kumuqo no akhoto tsa kuptsa che keu a.
 2. Lotsüloghoi : Alokütsümi eno jukucho ghenguno müla che kemi.
 3. Amhekiqi : Lüthü ghengu no kümüsümo kemi.
 4. Pükhübebe : Xü a kelo akighithi,aküakini eno chusho kepu pesü pi cheni.
 5. Urra Uvie : Ni ghakhu ye niu
 6. Kimikhimi : Hi ye timi igho no lotsüloghoi eno müsa mo ighi mo kemi.
 7. Ghüshimiyo : Aghükishimiyo ni yeghi sükusho tsü che kemi.
 8. Qhasüpemo : Anguka achika lono ni shou ayekipe pe mo.
 9. Tushokihi : Azüu no ti shini ipi kughatha ve keu eno ti ye pa peve moayesa keu.
 10. Amütami : Khiumu saphu mo kemi eno amüta tsa piche kemi.
 11. Ayiküsami : Ashi aghü shini keu ighü mo eno mükamihiyi kemi.
 12. Pulobekütsü : Kiu kiu xakütha shi aghimu lüthu ghi pulo süküqhave tsü keu.
 13. Mijeküla : Xü akeu lo aqoaho,ayekulu eno mijeküla (political) ani, aküküpüna ye mijekula veche xakütha süghilu cheni.
 14. Ghoshika : Ni likhi ni gho shi ayekipe keu timi kütami no ni shou qhasümo keu.
 15. Azüamunhu : Ado kivi ado lhoküsa ighi keu pesü pi cheni.
-

QOKIPHEQO

A. Hipaqo khochile lo:

1. A.Z. Phizo ye kiu toi kemi timi kea?.
2. Phizo ye Thehu lono kiu shikalu kea?
3. Phizo'w jukucho Nagami ghenguno kiu ache kea?
4. Phizo ye kiu shi ye Subash Chandra Bose eno Japanese Imperial Army gholo mula kuqha kea?
5. Phizo ye Burma lo kiu shive ke a, WWII kishekha kudau?
6. Phizo ghenguno ye milisu ye kiu shi ye akhoto kea ?
7. Phizo ye kughou no Naga Club lo ilo ke a,eno kiu shi kea?
8. NNC gizu lo kiu toi keu makho a kea, Phizo no tile hi alakhumpeu abidiu shilu kelo?
9. Akiphi hipau lo A.Z.Phizo ye kiu kishi pe pulobekütsü shilu kea? eno ti ye kiu ghenguno shive maaye save kea?
10. Phizo no London lo akelo kiu toi keu lakukha jeli sholu kea?
11. Phizo ye Nagami ghenguno ashekha kuto kishi mula kea?

B. Khokichile achipiu michi tsü lo (✓):

1. A.Z. Phizo ye alhoaye hipaqo alo che:
 - (a) Alikhi ghasükulumi,aghokulu eno kutuwukulumi.
 - (b) Alikhi ghasükulumi ikemu aghokulu ku momi.
 - (c) Alikhi ghasükulumi,ngukangha eno amulo kighide.
2. _____qo no Phizo pelo yinami yeghi khalau wuno Nagami ghenguno aküküptsä United Nations lo shi penike puwu.
 - (a) Naga Club.
 - (b) British yepeka.
 - (c) Naga National Council (NNC).
3. Nagami xüghili ye Phizo ighimiphi kuto lo ye
 - (a) Ashiaye amuqo amuqo shino luthu ghengu likhi kümüsü ache.
 - (b) Mutomushui xü ache.
 - (c) Indiami kukhuaye ghola lono qhasü pe ache.

4. Nagami ye pütüta chipiu yezah pighi sü xü ighi pe puani ti ghenguno, Phizo no
- (a) Nagami Kûka tsala (Independence Day), ye Saghiqhi 14, 1947 lono shuphe tsü.
 - (b) Aqo küküpütsa shilu
 - (c) Pano yinami yeghi lo wuve.

C. Atsajo hipaço ye kuchou no (Kuchou) kichileu (Kichileu) ipi akiye shi lo:

1. Phizo no Japanmiqo kuphu keu ye pa ye Britishmiqo ju alo mo ke ghenguno kumo ,ikemu Nagaland sükusho tsü eno ghoshika ghenguno_____
2. Subash Chandra Bose ye Phizo no pa kuphu a ye,Nagamiqo ye ghoshika eno jukimichi tsüni keu tushoqhi_____
3. Phizo ye atughu shi Naga Club lo akiyetou shilu_____
4. A.Z.Phizo ye Burma kughuki ki lono ipeghive keu mtsa, United Nations lo Nagami tsa küpütsani ke ghenguno London lo wuve._____
5. Phizo ye NNC lo kihiküsümi kehu Nagaland lo ashiaeye eno acheaxü küqha pe lakhi shiluve._____
6. Phizo no azüu Japanmi gholo küqha no müla keu ghenguno pano London lo wukelo ave save._____
7. Aqo kikishe shi kelo Nagami akichiu no Indiami gholo wuni keu pulove._____
8. Phizo kimiji ye yinami no Nagaland qhasü pe akeu kishekhawe ni keu ke._____

D. No no timi khuu khuu mu akivishi ithi aghi kemi lakhi ghili akiphi lo akeu ghola lono pa/li ghili hukuthu lono kishekha kutolo akiye shi lo.

E. Biography ye khisa lakhi kütami no kütami kuxü ghili khape akiye shi tsü keu. Biography ye aghola/ahila ye hipaqo ani.

1. Atsala eno punu keu a eno (tsütsa la kithimi shive aghi a ye)
2. Itehi kungo a.
3. Kaku kiphi.
4. Itimi kuxü eno sakuphuthu che keu ghuloki ghola.
5. Shijupuju keu kümüla
6. Tokulu akhotoqo.
7. Ishidolo shikulu momu athiüu no amibe kutomo thiu no kiu wana ipeghilu.
8. Timi kütamipasü ghili akivishi ithi kemiqo momu akivishi küpasü lu che kemi,aküsami,abolomi,kümütsa lhidi shikichemi momu anipu/akimi/atianuliqo.Azükutunupu ghili khi khi kuchou lono lüthü kuxü momu kukhuaye no xü ighi keno tipau ghili ti ye amulokighide,tokuluqo,akupulu eno shinishi kütü che keu.Tsütsa la no no wove amipe aqheu züu ghili akiye shini shi a ye apuaza momu kichimi lau no kighini kile lu nani.

Shikepu:

Kunguu kikihi 8 akeu kiqu lo no phukuju shi lo eno no no kütami no kütami kuxü ghili akiye (Biography) shipeqhi tsü keu ithi aghi keu khape küpütsa kile lo.

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)

STATE CENTRE OF
NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Iodine deficiency disorder is the single most common cause of preventable mental retardation and brain damage.

"Consume only Iodized Salt"